

Bakó Rozália Klára, Horváth Gizella (szerk.)

VÉSZHELYZET

A 2021-es ARGUMENTOR MŰHELYKONFERENCIA kötete

PARTIUM KIADÓ, Nagyváradi
DEBRECENI EGYETEMI KIADÓ, Debrecen
2021

Argumentor Műhely

ARGUMENTOR MŰHELY

Vészhelyzet

ARGUMENTOR Műhelykonferencia
Nagyvárad, 2021. szeptember 18.

szerkesztette

BAKÓ Rozália Klára
HORVÁTH Gizella

Partium Kiadó, Nagyvárad
Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen

2021

A kötet megjelenését
a Sapientia EMTE Társadalomtudományi Tanszéke támogatta.

Szerkesztők:
BAKÓ Rozália Klára
HORVÁTH Gizella

Szakmai lektorálás: MESTER Béla, KÓSA István
Nyelvi lektorálás: MAGYARI Sára, BORBÉLY Julianna

Tördelőszerkesztő:
HORVÁTH István

Borítóterv:
KISPÁL Ágnes-Evelin

ISSN 2392-6155
Partium Kiadó

ISBN 978-963-318-968-9
Debreceni Egyetemi Kiadó

TARTALOM

Table of contents | 6

Cuprins | 8

REFLEXIÓK A VÉSZHELYZETRE

ROPOLYI László:

A hálólét formálódása vészhelyzetben | 11

BORDÁCS Andrea:

Múzeumok és az online tér | 27

TÁNCZOS Péter:

A kedély veszélyes magányossága – Az egyedüllét határsértő vágya és veszélye Immanuel Kant munkáiban | 37

MESTER Béla:

Az orosz konyha.

Köztér, magántér és értelmiségi életvilág – újratöltve | 55

VÉSZHELYZET A KORONAJÁRVÁNY IDEJÉN

BAKÓ Rozália Klára:

Vészhelyzet a digitális korban | 69

TÖKÉS Gyöngyvér Erika:

Digitális átalakulás-diskurzusok a Covid19-járvány idején a kolozsvári IT-nagyvállalatok honlapján | 77

NISTOR Laura:

Vészhelyzetek útvesztőjében:

éghajlatváltozás kontra koronavírus | 91

GERGELY Orsolya – GEAMBAŞU Réka – NAGY Beáta – SOMOGYI Nikolett:

Anyák [idő]krízisben. A világjárvány első hónapjának lenyomata magyarországi és romániai nők körében | 105

FÜLÖP ÁRMEÁN Otília:

Van vész a rosszra, van a jóra is.

Transzformációk médiumokra | 117

TABLE OF CONTENTS

REFLECTIONS ON THE STATE OF CRISIS

László ROPOLYI:

The Formation of Web-life in an Emergency | 11

Andrea BORDÁCS:

Museums and Online space | 27

Péter TÁNCZOS:

The Hazardous Solitude of the Gemüt. The Transgressive Longing and Risk of Seclusion in the Oeuvres of Immanuel Kant | 37

Béla MESTER:

The Russian Kitchen.

Public Realm, Privacy and Scholars' Life-World – Reloaded | 55

STATE OF CRISIS IN THE CORONAVIRUS PANDEMIC

Rozália Klára BAKÓ:

Crisis Situations in the Digital Age | 69

Gyöngyvér Erika TÓKÉS:

Digital Transformation Discourses during the Covid-19 Pandemic on the Websites of IT Corporations in Cluj Napoca | 77

Laura NISTOR:

At the Crossroads of Crises:

Climate Change vs. the Coronavirus-Pandemic | 91

Orsolya GERGELY – Réka GEAMBAȘU – Beáta NAGY – Nikolett SOMOGYI:

Mothers in [Time]Crisis. Impressions of the First Month of the Pandemic among Women in Hungary and Romania | 105

Otília FÜLÖP ÁRMEÁN:

Pandemic for Better or Worse. Media Transformations | 117

CUPRINS

REFLECȚII ASUPRA STĂRII DE CRIZĂ

László ROPOLYI:

Formarea vieții web în starea de criză | 11

Andrea BORDÁCS:

Muzeele și spațiul online | 27

Péter TÁNCZOS:

Singurătatea periculoasă a dispoziției – Dorul și pericolul transgresiv al izolării în scrierile lui Immanuel Kant | 37

Béla MESTER:

Bucătăria rusească. Spațiu public, privat și viața intelectuală reîncărcată | 55

STARE DE CRIZĂ ÎN TIMPUL PANDEMIEI DE CORONAVIRUS

Rozália Klára BAKÓ:

Stări de criză în era digitală | 69

Gyöngyvér Erika TÓKÉS:

Discursuri de transformare digitală în timpul pandemiei Covid19 pe site-urile marilor firme IT din Cluj-Napoca | 77

Laura NISTOR:

În labirintul situațiilor de criză:

schimbări climatice versus coronavirus | 91

Orsolya GERGELY – Réka GEAMBAȘU – Beáta NAGY – Nikolett SOMOGYI:

Mame în criză [de timp]. Amprenta primelor luni ale pandemiei Covid19 asupra mamelor din România și Ungaria | 105

Otília FÜLÖP ÁRMEÁN:

Pandemia spre rău și spre bine. Transformări media | 117

REFLEXIÓK A VÉSZHELYZETRE

A HÁLÓLÉT FORMÁLÓDÁSA VÉSZHELYZETBEN

ROPOLYI LÁSZLÓ

Eötvös Loránd Tudományegyetem, *Budapest*

The Formation of Web-life in an Emergency

In the paper we try to identify and interpret one of the many effects of the current coronavirus epidemic: the impact of the pandemic on the formation of the web-life. Web-life is the third human mode of being, that arises as a result of the use of the internet, and that builds upon the natural and social modes of human existence. Some of the consequences of the coronavirus epidemic either simply show the actual extent to which web-life is being built up, or they themselves actively contribute to the development of that started independently of the epidemic and even continued independently of it. The process of transformation of the human condition that we are witnessing today is a crisis phenomenon that is not only observable during the coronavirus epidemic, but the epidemic can significantly influence the characteristics of its course.

KEYWORDS: *web-life, internet use, modes of human existence, crisis, pandemic*

A napjainkban zajló koronavírus járvány szerteágazó hatásai közül megpróbálunk egyet azonosítani és értelmezni: a pandémia hatását a hálólét alakulására.¹ Hálólétnek az internethasználat következtében létrejövő, az ember természeti és társadalmi létmódjaira ráépülő harmadik emberi létmódot nevezzük. A koronavírus járvány egyes következményei vagy egyszerűen megmutatják a hálólét kiépülésének aktuális mértékét, vagy maguk is aktívan hozzájárulnak a hálólétnek a járványtól függetlenül indult és attól függetlenül is zajló kifejlődéséhez. Az emberi létforma eme átalakulásának folyamata olyan válságjelenség, amelyik nem csupán a koronavírus járvány idején figyelhető meg, de a járvány jelentős mértékben befolyásolja lefolyásának jellegzetességeit.

*

Az utóbbi másfél év világszerte a koronavírus járvány elleni küzdelem jegyében telik. Mivel a koronavírus emberek közötti közvetlen érintkezéssel, illetve „fizikai” közelséggel terjed a járvány csillapításának kézenfekvő, hagyományos eszköze az emberi kapcsolatok lehetőség szerinti korlátozása, az emberek közötti „fizikai” kapcsolatok visszaszorítása, az egyes emberek (valamint emberi közösségek) egymástól való elszigetelése. A társadalmi élet jelentős részét lefedő, szigorúan előírt, hosszan tartó és rendszeresen visszatérő korlátozások az emberi közösségek sokaságának a széthullásával, az egyének végletes kiszolgáltatottságával és leépülésével, a társadalmi lét számos szférájának elkerülhetetlen felbomlásával fenyegetnek.

Ugyanakkor azt tapasztaljuk, hogy a járvány elleni védekezés erőteljes korlátozásaihoz a társadalom jelentős része képes volt többé-kevésbé alkalmazkodni, így azok a vészhelyzet komolysága ellenére nem okoztak végzetes károkat az egyének, a közösségek, az egész társadalom életében. Az alkalmazkodást az utóbbi évtizedek legjelentősebb társadalmi fejleménye, az ún. infokommunikációs technikák radikális térhódítása, vagyis lényegében az általános internethasználat tette lehetővé.

Az internethasználat révén az emberek közötti közvetlen „fizikai” érintkezést technikai eszközök sokaságának közreműködésével létesített „virtuális” érintkezési formák helyettesítik. Ezek működtetése révén kiderül, hogy személyes ügyeink bonyolításához, tanórák, konferenciák, kulturális rendezvények esetében, vagy akár a másokkal közösen vég-

---

1 Az itt elmondottak számos ponton hagyatkoznak a témában közzétett [Ropolyi 2012, 2017, 2020a, 2020b] írásaimra, a dolgozat egésze pedig a [Ropolyi 2021] előadásszöveg némileg átdolgozott változata.

zett munkák során gyakran nincsen szükség „fizikai” jelenlétünkre – a dolgok akkor is működnek, ha „máshol” vagyunk, egy másik teremben, otthon, egy másik városban vagy másik kontinensen. Ez vajon hogyan lehetséges?

Alighanem úgy, hogy valamiképpen ilyen körülmények között is részt veszünk a [távoli] szituációkban, valahogyan jelen vagyunk, befo-lyást és hatást gyakorlunk, tevékenykedünk. Úgy tűnik képesek vagyunk „valóságos” hatásokat is kiváltani akkor is, ha „fizikailag”, azaz „valósá-gosan” nem vagyunk jelen. Vajon milyen módon, milyen formában, mi-lyen vonatkozásban vagyunk jelen akkor is, ha „fizikailag” nem vagyunk jelen? A válasz ez lesz: virtuálisan.

Ezt a lehetőséget persze valamennyire eddig is ismertük például az írásbeliség hagyományos kulturális praxisából, vagy újabban a „te-lekommunikáció” különféle változatainak alkalmazásai révén – most azonban ez mindannyiunk naponta számtalanszor átélhető tapasztala-tává, lényegében sajátos életformává válik. Vajon mi változott meg az életünkben, a világunkban, hogy egy efféle „távollét”, illetve „távolhatás” általánossá, a közönséges emberi gyakorlat részévé válhatott – és így szerencsés módon hozzájárulhatott a pandémia szörnyű következmé-nyeinek enyhítéséhez? Vajon milyen tevékenységformák és eszközök, miféle szituáció- és identitásképző meghatározottságok működtetése tette és teszi mindezt lehetővé? E kérdésekre adott válaszok esetében is meghatározó szerepet játszhat a valóság értelmezésének az a mód-ja, amelyet a virtualitás képvisel.

Úgy tűnik, hogy a koronavírus járvány okozta vész helyzetben képe-sek voltunk olyan kulturális praxisok követésére, azaz képesek voltunk rátalálni és tömeges mértékben működtetni olyan emberi gyakorlatokat, amelyek a pandémiától teljesen függetlenül jöttek létre és formálódtak, így ebben az időben már a rendelkezésünkre álltak, s amelyek hirtelen-jében a vész helyzethez való sikeres alkalmazkodás eszközeivé váltak. Az emberi élet az online létmód karakterisztikumait magára véve jelentős részben „felköltözött” a netre. Ez természetesen azt is maga után vonta, hogy a mindennapi élet átalakulása, s a korábban inkább csak a hát-térben formálódó új létezési mód mindennapi átélése következtében az egész emberi létforma is némileg átalakult, azaz a pandémiához való sikeres alkalmazkodás átértékelt kulturális összefüggéseket, némileg átformálta a világképet, illetve az aktuális emberi világot.

Az emberi élet, az ember világa változásait firtató kérdésekre ter-mészetesen filozófiai válaszokat keresünk. A pandémiát megelőző évti-zedek leginkább szembetűnő kulturális/társadalmi fejleményei nyomán

az utóbbi néhány évtized kultúráját és társadalmát alapvetően formálták az emberi élet minden szférájában általános használatba vett információs, kommunikációs, kognitív és kulturális technikák, a digitalizálás és a digitális technikákat alkalmazó informatikai eszközök. Mindezek a folyamatok egyaránt jelen vannak és együttesen, összefonódva hatnak az internet használata során. Mivel az internetet jelenleg a világ népességének 60 százaléka használja, egyértelműnek látszik, hogy ezek a [z összefoglaló néven reprezentációsnek nevezhető] technikák jelentősen alakítják már jó ideje az egész emberi világot [Floridi 2015].

Az internet természetének és használatának filozófiai elemzése arra a következtetésre vezet, hogy napjainkban formálódik [a természetire és a társadalmira épülő] harmadik emberi létszféra: a hálólét [Ropolyi 2012]. A hálólét sok karakterisztikuma változékony, titokzatos és lényegében ismeretlen a számunkra, de ontológiai jellemzése teljes mértékben lehetséges. Ennek során kitűnik, hogy a hálólétet virtuális létezők népesítik be, a hálólét a virtualitás birodalma. A hálólét értelmezésének és elemzésének alapvető eszközei a virtuális létezés és a virtualitás fogalmai [Ropolyi 2017].

Mivel a hálólét kiépülése már évtizedek [azaz az internethasználat általánossá válása] óta zajlik, a koronavírus járvány kibontakozása idején a hálólét a késő modern ember számára már egy fontos menedék: a modernitás világából való – legalább részleges – kivonulás lehetőségét biztosítja. A hálólét a modernitás hajléktalanságában a késő modern ember virtuális hajléka [Ropolyi 2009]. A járvány kirobbanása elég gyorsan világossá tette, hogy a hálólét nem pusztán a modernitás, hanem a koronavírus járvány veszélyeivel való sikeres együttélésben is szerepet játszhat. Vegyük figyelembe, hogy amíg a hálólét számos karakterisztikuma fontos a modern kultúrától való eltávolodás megvalósításában [Ropolyi 2012], addig a koronavírus járvány veszélyeinek elhárításában elsősorban ontológiai karaktere, azaz virtualitása jelentős. Ilyenformán a járvány következményeinek vizsgálatához a virtuális lét, a virtualitás, illetve a hálólét virtualitásának értelmezésére van leginkább szükség. A továbbiakban megpróbáljuk korábbi értelmezési kísérleteink eredményeit összefoglalni.

A VALÓSÁG KONSTRUKCIÓI ÉS A VIRTUALITÁS

A szóban forgó kulturális és társadalmi változások értelmezéséhez egy „konstruktivista” nézőpontot ajánlok – annak részletezése nélkül, hogy ez milyen szemléletmódok [radikális konstruktivizmus,

szociálkonstruktivizmus, történelmi materializmus, tudásszociológia, társas ismeretelmélet, kulturális tanulmányok, tudomány- és technika tanulmányok stb.) milyen komponenseiből épül fel. Jelen céljaink szempontjából mindössze négy alapgondolatot szeretnék igénybe venni:

1] Az arisztotelészi természetfilozófia nyomán minden olyan létezőt, amelyik nem „természetadta” módon létezik, amelyik *nem tartalmazza magában a változás és nyugalom elvét*, amelyik nem terem, hanem létének és változásainak forrása másban van, mesterséges létezőnek tekintünk és előállításának, illetve változtatásának módját technikának nevezzük.

2] Az ember nem „természetadta” módon létezik, nincsen örök „emberi természet”, az ember saját „természetét” mesterségesen, alkalmas technikák használatával alkotja és alakítja.

3] A társadalmi lét is technikai konstrukció: folyamatosan újra elő kell állítani. A mindenkori konstrukció technikáit ugyanakkor a már létező társadalmi és kulturális tényezők erőteljesen alakítják, vagyis egy kölcsönös determinációk révén összefonódó, komplex, önteremtő, önszerveződő konglomerátumot kell elképzelnünk, amelyet végső soron a mindenkori emberi törekvések mozgatnak.

4] A valóság, a világ, a világban való jelenlét is emberi konstrukciók. A valóság világban való jelenlét, illetve a jelenlevő világ. Egyszerűen szólva: a valóság a világ emberi „modellje”, a jelenlét az ember „világbeli helye”.

Efféle konstruktivista nézőpontból az emberi történelem utóbbi évtizedeinek legfontosabb fejleménye, hogy a társadalmi lét újraelőállításának hagyományos, az anyagi viszonyok manipulálásra alapozott ipari formája elveszítette évszázadokig fennálló dominanciáját, s a társadalmi lét újratermelésében a reprezentációs [információs, kommunikációs, kognitív, kulturális] technikák, illetve az alkalmazott technikák reprezentációs funkciói váltak meghatározóvá. E technikák kiterjedt használata miatt manapság például posztindusztriális, tudásalapú, információs, kockázati vagy hálózati társadalomként is jellemzik az új társadalmi rendszert. Mindezek következtében valóságfelfogásunk is alapvetően átalakul, s a valóság értelmezésében meghatározó szerepet kezd játszani a virtualitás fogalma. A virtualitás természetének megértése korunk egyik legjelentősebb filozófiai feladata.

A „virtuális”, illetve „virtualitás” kifejezések tulajdonképpen az információs/kommunikációs technikák 20. századi robbanásszerű terjedése nyomán váltak népszerűvé. Olyan korszakról van szó, amikor a film, a televízió, a képek kulturális használatának elterjedése, a minden kulturális szférára kiterjedő digitalizálás és a digitális számítógépek ál-

talános igénybevétele, az információs vagy a tudás alapú társadalmi szerveződések megjelenése formálta át világunkat. Természeti és társadalmi környezetünk új és új formákban való „leképezései”, számtalan szokatlan természetű [pl. közvetlen emberi érzékeléssel nem, hanem csak alkalmas eszközök közbeiktatásával észlelhető digitális] létezőt állítottak elő. Ezek a folyamatok az internet létrejöttével összefonódtak és szinte elképzelhetetlenül komplex új létezőket [dolgokat, folyamatokat, viszonyokat] generáltak. A 20. század végétől kibontakozó – az élet minden területére kiterjedő – univerzális internethasználat az efféle létezőkkel való együttélést a mindennapok részévé tette.

Megfigyelhetjük, hogy ma a mindennapi életünket meghatározó létezők sokasága nem a „hagyományos” értelemben valóságos, de ugyanakkor létezéséhez mégse férhet semmi kétség. Illusztrációként gondolhatunk, mondjuk, egy Facebookon szövegdő „barátságára”, egy online tanítási órára vagy posztokhoz, állásfoglalásokhoz fűzött kommentek tartalmaira. Ebben a helyzetben alapvető szükségletté válik a létezők természetének, a létnek magának, illetve a valóság természetének tanulmányozása. A virtuális lét és a virtualitás tapasztalata, illetve fogalma valamiféle „megoldást” kínál a valóságosság dilemmáival való együttélés folyamatában, azonosításuk és értelmezésük egyik hatékony eszköze lehet a virtualitás fogalma.

A manapság legelterjedtebb felfogás szerint virtuális az, ami nem valós, de olyan „mintha” az lenne [Heim 1993, 1998]. Akár egyes létezőkről, akár a „valóságról, mint olyanról” van szó. Virtualitás az, ami nem a valóság, de olyan „mintha” az lenne. Másként mondván: a virtualitás valamiféle részleges, látszólagos, állhatatlan vagy nem teljes, „mintha” valóság, illetve a valóság részlegessége, látszólagossága, állhatatlansága, nem teljes volta.

Mindazonáltal, a virtualitás természetéről a filozófia történetére, valamint a „virtuális valóság” [VR] technikájának filozófiai problémáira támaszkodva ennél valamivel többet és pontosabbat is tudunk mondani. Egrészt abból indulhatunk ki, hogy a filozófia történetében a léte, a létezésre, a valóságra vonatkozó ontológiai gondolatmenetekben az aktuális létproblémák megértéséhez, így a virtualitás mai fogalmának kialakulásához vezető számos fontos elképzeléssel találkozhatunk – nyilvánvalóan a fogalmak használatának történeti változataiban előadva. Így bizonyára érdemes felidézni az ontológia történetéből ezeket, a virtualitás értelmezésében jól hasznosítható szemléletmódokat, problémákat és álláspontokat. Másrészt felhasználhatjuk a napjainkban konstruált „virtuális valóságok” [VR-ek] filozófiai elemzésének egyes eredményeit.

A virtuális [vagy szintetikus, vagy mesterséges] valóság számítástechnikai eszközökkel és eljárásokkal előállított és kontrollált emberi környezet, amelyet leggyakrabban videójátékok esetében hoznak létre [Heim 1993, Grimshaw 2014]. Idézzük fel Heim [1998: 221] definícióját:

„A virtuális valóság egy olyan technika, amelyik, azáltal, hogy alapvető érzéki benyomásokat valamilyen számítógép által előállított és szolgáltatott adatokkal helyettesít, elhitheti az emberrel, hogy valójában egy másik helyen tartózkodik [...] A virtualitás »mintha« minősége gyakorlati valósággá lesz, amint a virtuális világ a tevékenység terepévé válik, a felhasználó azonosul a virtuális testtel, valamint értelmesnek érzi egy virtuális közösséghez való tartozását. A virtuális valóság definíciója három kulcsfontosságú tényezőt tartalmaz: a belemerülést, az interaktivitást és az információs intenzitást.”

A VR filozófiai elemzése szerint a virtualitás természetének megértésében alapvetőek a jelenlét, a világszerűség és a pluralitás fogalmai [Ropolyi 2017, 2020a]. A VR kiválóan megjeleníti a virtualitással kapcsolatba hozható és más technikák [például az internethasználat] esetében is megfigyelhető összefüggéseket.

Ontológiatörténeti elemzések és a VR filozófiai eredményeinek együttes figyelembevételével arra a következtetésre juthatunk, hogy a virtualitás természetének filozófiai jellemzéséhez ki kell bővíteni a hagyományos arisztotelészi duális ontológiai rendszert, s a valóság szerinti lét és a lehetőség szerinti lét mellett be kell vezetni a virtualitást is mint a lét ama harmadik módját, amelyben potencialitás és aktualitás elválaszthatatlansága nyilvánul meg. Virtualitás az együttlétező aktualitás és potencialitás, az a létmód, amelyben aktualitás és potencialitás szükségszerűen együtt létezik és éppen egymástól való elválaszthatatlanságuk jellemzi a létezőket. Ilyenformán a virtualitás a nem abszolút mértékkel rendelkező valóság az olyan valóság, amelynek nem eleve adott abszolút jellege, hanem viszonylagos és változó mértéke van [Ropolyi 2017]. Megállapíthatjuk azt is, hogy a reprezentációs technikákkal előállított [információs, kommunikációs, kognitív és kulturális] létezők eredendően virtuálisak [Ropolyi 2016].

A VIRTUALITÁS ÉRTELMEZÉSE

Az ontológia történetét és a VR filozófiai elemzéseit ezúttal ismertnek veszem, s bemutatásuktól teljesen eltekintek – vázlatos ösz-

szefoglalásokkal más írásaimban, dolgozataimban próbálkoztam [pl. Ropolyi 2010, 2017, 2020a]. Ugyanakkor hasznosnak látszik felidézni a VR használatának néhány – a pandémia körülményei között is relevánsnak tűnő – tapasztalatát.

A VR különféle fajtáit főként videojátékok konstrukciója [és rendeltetésszerű használata] során alkalmazzák. A videojátékok létrehozása és elemzése manapság a filozófia, az esztétika, a pszichológia, a technika, a kultúrtörténet, s valamely műfajhoz tartozó „műalkotások” valamiféle elegyből kikevert műfaj, illetve multidiszciplína [Heim 2008, Grimshaw 2014]. A VR igénybe veszi a „művészi technológia” számos összetevőjét, de teljesen közönséges tartalmak kifejezésére használja azokat. Számos esetben a jelenlét és a világszerűség különleges „megoldásai” állnak előtérben, de abban radikálisan eltér a tradicionális művészi praxistól, hogy a művészi konstrukció elemeinek felhasználásával előállított „termékeiben” nem az emberi lét általános és lényegi összefüggéseit, hanem általában az emberek hétköznapi elvárásait, illetve tapasztalatait fejezi ki. A virtuális valóságba való belemerülés során katarzis nyilvánvalóan nincs, legfeljebb csodálkozásban vagy meglepődésben lehet részünk, mindazonáltal ez nagyon is „demokratikus” praxis: a virtuális valóság működtetéséhez, illetve „termékeinek” előállításához nincsen szükség semmiféle szakértelemre, bárki képes az „alkotásra”. A művész és a műélvező klasszikus szétválása eltűnik, a „szakértelmet” a virtuális valóság technológiai háttere mindenki számára egyaránt biztosítja. A virtuális valóságok ilyen adottságainak működését megfigyelhetjük már a szövegalapú MUD világok [szerepjátékok] vagy a mozgatható ikonok által reprezentált ún. avatárok világa esetében, és persze a manapság népszerű összetettebb verzióiknál is.

Egyes VR reprezentációk ambiciózusabb célokat követnek, s komplett kulturális vagy társadalmi környezetek virtuális előállítására töreksenek. Ilyenként talán a „Second Life” közel 50 millió felhasználó által működtetett konstrukciója a legismertebb, amelyet tervezőik és fenntartóik már nem is játéknak tekintenek, hiszen számos valóságos társadalmi praxis imitált gyakorlását teszi lehetővé saját virtuális környezetében.

A VR elemzései nyilvánvalóan jelentős mértékben hozzá tudnak járulni a virtualitás természetének megértéséhez [Grimshaw 2014]. Ezen felül talán érdemes emlékeztetni az egyik legjelentősebb elmefilozófus, David Chalmers [2017] tanulmányára. Már csak azért is, mert könnyű belátni, hogy az elme működésének és természetének megértése számtalan ponton kapcsolódik a virtuális létezés értelmezéséhez. Chalmers alaposan végiggondolt és részletesen argumentált állás-

pontja szerint a virtuális valóságok virtualitása egyfajta valóság, virtuális objektumaik és folyamataik valóságosak.

Mindezek előre bocsátása nyomán lehetővé válik a virtualitás és a virtuális létezés értelmezésének valamivel részletesebb tárgyalása. Ontológiai szempontból Arisztotelész felfogása lesz a kiindulópont, mely szerint a lét két jól elkülöníthető módját azonosíthatjuk, nevezetesen a valóság szerinti és a lehetőség szerinti létet. A valóság szerinti [aktuális] lét teljes, a lehetőség szerinti [potenciális] lét azonban híján van a teljességnek [éppen megvalósulása révén teljesebben]. Nagy jelentősége van, hogy az arisztotelészi felfogásban a lehetőség szerinti és valóság szerinti lét világunk minden létezőjét megilleti, azaz valóság és virtualitás nem koncentrálnak egymástól elválasztott külön világokba.

Az ontológia történetének tanulmányozása és a virtuális valóságok filozófiai elemzéseiben található értelmezések nyomán szükségesnek látszik egy harmadik létmód, a virtualitás bevezetése, amelyet önálló, a két arisztotelészi létmódtól világosan megkülönböztethető létmódként azonosíthatjuk. Álláspontunk sajátosságát az adja [és pl. Whitehead vagy Deleuze virtualitás-felfogásaitól való eltérését mindenekelőtt az magyarázza], hogy lényeges komponensekként figyelembe vesszük a VR „metafizikai laboratóriumában” zajló tevékenységek tanulságait is.

Érdekes megfigyelni, hogy Deleuze noha alapvetően Spinoza és különösen Bergson filozófiai elképzeléseire támaszkodik, a háttérben nála is az arisztotelészi ontológiai fogalmak állnak. Felfogásának lényegi eleme a virtualitás és aktualitás szembeállítás, és egymásba való átmeneteik lehetőségének elfogadása. Így például a jelen aktuálisan létezik, de a múlt virtuálisan van jelen, és mindkettő valós. Nézetek szerint a virtuális és az aktuális szembenálló fogalmak egyaránt valóságosak [Deleuze 1968/1994, May 2005], a virtuális olyan valóság, ami nem aktualizálódott, de aktualizálódhat, és viszont. Tulajdonképpen virtuális valóságról és aktuális valóságról beszél. A virtualitás és aktualitás viszonya nem egyezik meg a lehetőség és valóság viszonyával, mivel a lehetőség szerinte nem létezik, szemben a virtualitással. A virtualitás valóságosságát adott, nem keletkezik, legfeljebb aktualizálódik. Aktualizálódás során nem valóságosságát változtatja meg, hiszen mindig is valóságos volt. Talán úgy is mondhatnánk, hogy virtualitás és aktualitás nem különböző mértékben, hanem különböző módon vagy különböző minőségként valóságosak. A virtuális és az aktuális nem képezi le egymást, egymásba való átmenetük nem ugyanannak az átváltozása. Ezzel szemben a lehetőség és valóság között szoros kapcsolat van, ugyan-

annak a kifejeződése, ami az egyik esetben valós a másokban nem az. A virtuális tehát magát aktualizálni képes valós, melynek valóságossága lehet más jellegű, de nem más mértékű. Így például a jelen és a múlt ugyanolyan mértékben, de más minőségben valósak.

Ebben a vonatkozásban válik érdekessé, hogy a VR konstrukcióiban döntő szerepet játszik a jelenlét és világszerűség, valamint a jelenlét és világszerűség mértéke, amelyek a VR valóságosságának meghatározó faktorai. Más szóval a virtuális valóság konstrukciójának filozófiai elemzéséből arra következtethetünk, hogy a virtualitás értelmezéséhez szükségünk lehet a valóságosság mértékének bevezetésére, amely mértéket a jelenlét és világszerűség mértékéből eredeztethetünk. Azaz, amíg Deleuze a virtualitást a valóságosság sajátos minőségével, addig mi a valóságosság sajátos mértékével jellemezzük. Kérdés, hogy konkrétan hogyan.

A virtualitás és a virtuális létezés effajta értelmezéséhez kiindulópontként térjünk ismét vissza az arisztotelészi ontológiához. Arisztotelész felfogása szerint tehát a valóság szerinti lét és a lehetőség szerinti lét, az aktualitás és potencialitás világosan elválik egymástól, jól megkülönböztethető módjai a létnek – még akkor is, ha a konkrét létezőkben egyszerre és egymást áthatva jelennek meg. Ezzel kapcsolatos elgondolásainak fontosabb részleteit főként a *Metafizika* Kilencedik könyvében [1045b28–1052a11] találhatjuk meg. Nagy hatású elgondolása hosszú ideig jó alapot szolgáltatott a létezők jellege, szerkezete és változásai értelmezéséhez.

A társadalmi lét újraelőállításai technikáiban az utóbbi évtizedekben egyre határozottabban megmutatózó változások azonban világossá tették az arisztotelészi ontológiai feltevések korlátait. A tradicionális technikák jól jellemezhetők a valóság szerinti lét és a lehetőség szerinti lét kategóriáival, de manapság a közvetlen, anyagi létre alapozott eljárások helyett a közvetített, reprezentációs létformákkal dolgozó technikák váltak világunkat meghatározó tényezőkké. A [mindenekelőtt a kognitív, kommunikatív, információs és kulturális tevékenységek során megnyilvánuló] reprezentációs létformák esetében potencialitás és aktualitás mindig egymástól elválaszthatatlanul van jelen, sőt, a reprezentációs létformák éppen ezzel az elválaszthatatlansággal jellemezhetők. A reprezentációs létformák a virtuális létezés eminens hordozói. Úgy is kifejezhetjük magunkat, hogy a virtuális lét nem lehetőség szerinti lét és nem valóság szerinti lét, nem potenciális lét és nem aktuális lét, hanem a lét olyan módja, amelyik potenciális lét és aktuális lét egyszerre, vagyis definíció szerint virtuális létezési mód.

Reprezentációs technikák létrehozása és működtetése során ugyanis a legalapvetőbb tevékenység jelek előállítására és kezelésére. A jel relációs létező: létesítése két létező közötti reláció felállítását jelenti. Jelek segítségével fogalmazható meg és osztható meg másokkal bármiféle üzenet, csak ilyen módon hozható létre bármiféle információ és tudás, létesülhetnek kulturális szimbólumok. Vegyük észre, hogy a jel egyrészt egy létező [a jelölő], de olyan, mintha egyúttal valami más is lenne, egyszerre mindkettő, hiszen egy másra [a jelölt létezőre] utal, azt helyettesíti, a helyett áll ott. Más szóval a jel kettős természetű: valóságosan valamiként létezik, és ugyanakkor lehetőség szerint is létezik, mégpedig általában valami másként. E szükségképpen kettős természetből, kettős létből, abból, hogy a jel csak akkor jel, ha egy létező egyszerre létezik potenciálisan és aktuálisan is, az következik, hogy a jel virtuálisan létezik, s virtuálisan létezik minden belőle létrehozott képződmény is.

Az információ egy tipikus relációs létező: azt láthatjuk, hogy a jel [mint forma] és a jelentés [mint tartalom] egyaránt valamiféle létező interpretációja révén keletkezik. Az interpretált létező formailag jel, tartalmilag jelentés, együttlétezésük: információ. Úgy is mondhatjuk, hogy a jel és az információ is relációként létező, vagyis az interpretáció folyamatában előálló kapcsolatot, két létező egymáshoz rendelését [a közöttük felállított, az interpretátor által létesített viszonyt] jelöli. Tudományos nyelven interpretáció helyett általában kódolást, illetve dekódolást mondanak, s előszeretettel foglalkoznak a forma [a jelek manipulálásának technikáira vonatkozó] összefüggéseivel, kísérleti és elméleti elemzéseivel.

Ugyanakkor világos, hogy minden relációs létező a fenti értelemben kettős természetű, azaz a relációs létezés virtualitás létezés. Információ, tudás, ismeret, kultúra virtuális létezők. Adekvát leírásukhoz az arisztotelészi duális ontológia helyett egy komplikáltabb ontológiai rendszert kell kialakítanunk, amelyben az aktualitás és potencialitás jól azonosítható entitásai mellett számolnunk kell a szükségszerű elválaszthatatlanságuk következményeként felismerhető harmadik létmóddal, a virtuális léttel. Virtuális létezők népesítik be a lét harmadik szféráját, a virtualitás szféráját. A virtualitás kontinuum: az abszolút aktuális és az abszolút potenciális között van kifizítve. A virtualitás létszférája szemléletesen úgy képzelhető el, mint egy olyan szakasz, amely az aktualitás és potencialitás mint e szakasz két végpontja között elterülő tartomány: az aktualitás és a potencialitás inkább e pontokkal reprezentálhatók, a virtualitás az e pontokat összekötő szakasszal.

Az eddig mondottakból összefoglalóan az következik, hogy a virtualitás a [nem abszolút] mértékkel rendelkező valóság, a valóság, amelynek nem eleve adott, abszolút jellege van, hanem alakítható és megismerhető, viszonylagos és változó mértéke. A virtualitás a mértékkel rendelkező valóság, a különböző mértékben valóságos létezők birodalma. A reprezentációs létforma létezői valamennyien virtuálisak: valóságosságuk mértéke az emberi reprezentációs praxisok működése során intenzíven változik.

Vegyük észre, hogy az ontológiai rendszer újraértelmezésének eme feladata nagyon hasonlít a véletlen létezése felismerésének és értelmezésének 17. századi feladatához. Ma lényegében ugyanaz történik a valóság fogalmával, mint ami a 17. században a bizonyosság fogalmával történt. Az akkori társadalmi és kulturális változások előtérbe állították a bizonyosság és bizonyítottság újraértelmezését, és a valószínűség fogalmának bevezetésére serkentették a *Port Royal* logikusait, Leibnizt, Huygenst és kortársaikat [Hacking 1975]. A bizonyosság és bizonyítottság mértékének mérésére Leibniz az abszolút bizonyosság és az abszolút „nem-bizonyosság” tartományának az 1 és 0 közötti intervallumra való leképezését javasolta. Ezzel végképp létezővé és értelmezhetővé vált a dolgok és állítások meghatározottságára és bizonyosságára vonatkozó évszázados duális struktúra meghaladása. Az ennek nyomán létrejöhetett statisztikus világkép szemléletmódja mai világfelfogásunk nélkülözhetetlen komponense.

Hasonló fejleményekre számíthatunk a virtualitás értelmezésének napjainkban zajló folyamatai nyomán. A mai társadalmi és kulturális változások előtérbe állítják a valóság és valóságosság újraértelmezését, és a virtualitás fogalmának bevezetésére serkentik a virtuális valóság filozófusait. Bizonyára hamarosan kialakulnak a valóságosság mértékének mérésére szolgáló széles körben elfogadott eljárások, s a virtualitás ontológiai és ismeretelméleti tárgyalása világfelfogásunk nélkülözhetetlen komponensévé válik.

A statisztikai szemléletmód működésben van és kifejeződik a mai tudományos gyakorlatnak a kvantumfizikától, az evolúcióelméleten át a szociológiáig terjedő széles spektrumában. A virtualitás természetének megnyilvánulásai meghatározóan jelen vannak a mai ember reprezentációs praxisában, figyelembevételük döntő fontosságú az információ, a kommunikáció, a kultúra, a kogníció működésének és karakterisztikumainak a megértésében. Vegyük észre, hogy eszerint a virtualitás értelmezés szerint a társadalmi lét is tekinthető virtuális létnek, ami világosan következik abból, hogy az emberi lét konstruk-

ciójában különféle mértékben és jelentőséggel, de mindig fontos szerepet játszottak ezek a reprezentációs technikák. Szinte felmérhetetlen jelentősége van annak is, hogy az utóbbi harminc évben kifejlődött egy új emberi reprezentációs közeg, az internet, ahol a tradicionálisan elkülönülten zajló reprezentációs praxisok egy új egységbe fonódnak össze. Az internet a késő modern ember konstrukciója, a természeti és a társadalmi létformákat követő, azokra ráépülő emberi létforma, a hálólét közege, a virtualitás birodalma.

Ontológiai szempontból napjainkban tehát legalább két koherens világkép képviselhető. A „tradicionális” felfogás szerint csak abszolút aktuális és abszolút potenciális dolgok léteznek. A virtualitást mértékkel rendelkező valóságnak tekintő felfogás szerint pedig minden lét aktuális és potenciális is, vagyis minden lét virtuális.

HÁLÓLÉT ÉS PANDÉMIA

Mindezek nyomán a fentebb feltett kérdésre, tudniillik, hogy vajon mi változott meg az életünkben, a világunkban, hogy a számos mindennapi szituációban is azonosítható „távollét”, illetve „távolhatás” általánossá, a közönséges emberi gyakorlat részévé válhatott – és így szerencsés módon hozzájárulhatott a pandémia szörnyű következményeinek enyhítéséhez, a következő választ adjuk.

Internetfilozófiai elemzések révén kimutatható, hogy az internet megjelenése és széles körű használata következtében az emberi létforma átalakulóban van. Sok évezredes szerkezete módosul: a természeti és társadalmi létformák mellett kialakulóban van egy harmadik, az előbbi kettőre ráépülő létforma, a hálólét. Az internet használata során mindazok a determinációs tényezők, illetve identitásformáló viszonyok megváltoznak, amelyek szerepet játszottak az embernek az állatvilágból való kifejlődése, a társadalom kialakulása folyamatában. Amiként a társadalom a természeti szférából kifejlődő, arra ráépülő virtuális viszonyrendszer, úgy a hálólét a társadalmi szférából kifejlődő, arra ráépülő virtuális viszonyrendszer. Az ember immár nem két, hanem három világban él: természeti, társadalmi és hálólét viszonyok formálják természetét. Az internethasználat következtében kezdetét veszi az emberi történelem egy új szakasza, amelyben az ember immár három világ polgára. Az emberi élet centruma elmozdul a hálólét felé. Az egyes szférákhoz való hozzáférés, a létszférák egymáshoz való viszonya folyamatosan alakul.

A koronavírus járvány nyilvánvalóan csakis a természeti és társa-

dalmi létszférában jöhet létre és csak ezekben a szférákban jelenthet veszélyt az emberekre. A hálólétet létesítő reprezentációs praxis és a hálólétet hordozó közeg mentes minden efféle veszélytől. [Számítalan másféle veszély persze a hálólétben is generálódhat – éppenséggel számítógépes vírusok is –, de ezeknek nem lehet közvetlen élettani hatása.] Ilyenformán evidensnek látszik az emberi létet aktuálisan fenyegető járványveszély elől az ebből a szempontból biztonságos hálólétbe menekülni, és az emberi praxis lehető legnagyobb részét a hálólét viszonyai között lefolytatni. Ennek a „menekülési útnak” a használatához azonban tudomásul kell venni, hogy a hálólét – mint minden reprezentációs létmód – szükségképpen virtuális lét, azaz a hálólétbeli élet csakis a virtualitás közegében folyhat. A hálólét virtualitása – mint fentebb láttuk – azt jelenti, hogy minden létező, azaz minden dolog, folyamat vagy viszony valamilyen – megérthető, alakítható, formálható – mértékben valóságos, s ezt az attributumát figyelembe véve lehetünk képesek természeti és társadalmi meghatározottságaink és tevékenységeink hálólétbe való transzportálására. Észlelni fogjuk, hogy adott-ságok kifejeződéséhez vagy hatások kiváltásához nem minden esetben van szükség [vagy lehetőség] a valóságosság maximális mértékére. Virtuálisan akkor is jelen lehetünk, akkor is hatást gyakorolhatunk, ha „fizikailag”, vagyis a valóságosság hagyományos értelmében nem vagyunk jelen.

Ez a belátás bekövetkezett, és széles körben elterjedt. A koronavírus járvány kordában tartása következtében világszerte alkalmazni kezdték az emberek közötti természetadta és szociális érintkezési formák radikális korlátozását. A tömegesen előírt, heteken, sőt, hónapokon át tartó karanténok, illetve az emberek fizikai közelségének tiltásai jelentősen lecsökkentették, sőt, időlegesen felfüggesztették a természeti és társadalmi létszférákat fenntartó viszonyok működtetését. Így a járvány körülményei között az emberek arra kényszerültek, hogy az ezekben a szférákban korábban kialakított kapcsolataikat a hálólét szférájába transzformálják, azaz internetes technikák közvetítésével gyakorolják. A munkahelyeken végzett közös munkát, a hagyományos iskolai oktatást, a kulturális és politikai tevékenységek sokaságát, a személyes kapcsolatok jelentős részét megváltoztatott formákban az internet virtuális közegében realizálják. Ez éppen az a folyamat, amit fentebb úgy jellemeztünk, hogy az emberi élet centruma elmozdul a hálólét felé. A járvány visszaszorítása a hálólét kibontakoztatásával jár, illetve a hálólétben zajló létezés az emberek túlélését és a járvány visszaszorítását eredményezi. A járvány múltával a hálólétbe kényszeri-

tettség nyilván elmúlik, de a hálólét szférája az eddigiek mellett további értelmet nyer emberek tömegei szemében.

A hálólét konstrukcióját motiváló korábbi kulturális tényezők, a modernitás értékrendjének igája alól való felszabadulás igénye mellé felsorakozhat a természeti [és társadalmi] katasztrófák legyőzésének reális ígérete is. A hálólét ezek után ismételten és bizonyítottan úgy tűnhet fel, mint a fenyegetettség, veszélyeztetettség és kiszolgáltatottság szituációiban az emberek nagy tömegei számára rendelkezésre álló menedék. Ilyen körülmények között arra számíthatunk, hogy a hálólét kiépítése az eddigieknél is tudatosabban, lendületesebben és eredményesebben folyik majd. A járvány elmúlik majd, de hatása az emberi világ átalakítására, vagyis az ember „két világának” az ember „három világába” való transzformálásában játszott fontos szerepe megmarad. Ebben az értelemben igazuk lehet azoknak, akik a koronavírus járvány maradandó hatásait vizionálják.

Ha mégis elutasítjuk egy ilyen következmény realitását, azt akkor se tagadhatjuk, hogy a járvány körülményei között emberek tömegei képesek voltak az internetre telepíteni számos tevékenységüket. Vagyis ez a lehetőség és megvalósításának számtalan példája világossá tette a hálólét létezésének tényét. Sőt, a járvány visszaszorításának gyakorlati feladatai során konkrétan megmutatkozott a hálólét kiépülésének jelenlegi mértéke. Ebben a felfogásban a járvány mint valamiféle diagnosztikai eszköz játszik szerepet. Úgy is tekinthetünk rá, mint a hálólét kiépültségét mérő tesztre.

Mindezek alapján arra következtethetünk, hogy a koronavírus járvány vészhelyzetének egyes következményei vagy megmutatják az emberi létforma harmadik szférája, a hálólét kiépülésének aktuális mértékét, vagy maguk is hozzájárulnak a hálólétnek a járványtól függetlenül indult és attól függetlenül is zajló kifejlődéséhez.

IRODALOM

- Chalmers, D. J. 2017. The Virtual and the Real. *Disputatio* 9. évf. 46. szám. 309–352.
- Deleuze, G. 1968/1994. *Difference and Repetition*. Translated: Paul Patton. New York: Columbia University Press.
- Floridi, L. [ed.]. 2015. *The Onlife Manifesto. Being Human in a Hiperconnected Era*. New York: Springer.
- Grimshaw, M. [ed.]. 2014. *The Oxford Handbook of Virtuality*. New York and Oxford: Oxford University Press.

- Heim, M. 1993. *The Metaphysics of Virtual Reality*. New York and Oxford: Oxford University Press.
- Heim, M. 1998. *Virtual Realism*. New York and Oxford: Oxford University Press.
- Hacking, I. 1975. *The Emergence of Probability. A Philosophical Study of Early Ideas about Probability, Induction and Statistical Inference*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- May, T. 2005. *Gilles Deleuze. An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ropolyi L. 2009. Virtuális hajlék. *Csillagszálló. Kulturális utcalap* 4. évf. 3. szám. 35–38.
- Ropolyi L. 2010. Virtualitás és valóság. *Többslet* II. évf. I[IV]. szám. 5–49.
- Ropolyi L. 2012. Prolegomena egy hálólételemlethez. In: Bajnok A., Korpics M., Milován, A., Pólya T., Szabó L. [szerk.] 2012. *A kommunikatív állapot. Diszciplináris rekonstrukciók*. Budapest: Typotex. 145–154.
- Ropolyi, L. 2016. Virtuality and Reality – Toward A Representation Ontology. *Philosophies* 1. évf. 1. szám. 40–54.
- Ropolyi, L. 2017. Virtualitás mint harmadik létszféra. *Magyar Tudomány* 178. évf. 8. szám. 918–928.
- Ropolyi, L. 2020a. A virtualitás mint az irodalom ontológiája. In: Mészáros A. [szerk.] *Filozófia és irodalom*. 2020. Budapest – Somorja: MTA – Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács. 13–30.
- Ropolyi, L. 2020b. Válság és átalakulás a koronavírus-járvány idején. In: Fokasz N., Kiss Zs., Vajda J. [szerk.] 2020. *Koronavírus idején*. rep-liká e-könyv, Budapest: Replika Alapítvány. 101–107. <http://replika.hu/koronavirus>.
- Ropolyi, L. 2021. Virtualitás és jelenlét – átalakulások koronavírus-járvány idején. <https://litera.hu/irodalom/publicisztika/ropolyi-laszlo-virtualitas-es-jelenlet-atalakulasok-koronavirus-jarvany-idejen.html>

MÚZEUMOK ÉS AZ ONLINE TÉR*

BORDÁCS ANDREA

Eötvös Loránd Tudományegyetem
SEK Vizuális Művészeti Tanszék, Szombathely

Museums and Online Space

Museums are among the institutions that require the personal presence of people the most. At the same time, the virtual space was already well-known before the coronavirus epidemic, it has been used as an extra service for its visitors since the late 1990s. Such walks soon appeared in Hungary, but after initial enthusiasm, most of them disappeared from the institutions' websites. The covid situation has revived and turbo-gearred these earlier initiatives: whether the exhibition spaces are simulated, or whether the works themselves become visible through various applications or VR goggles. In addition to virtual walks, more recently, various modern techniques have been used in art history exhibitions: lightboxes, VR goggles, or other applications are becoming essential accessories for accommodating or traveling in the work. In the museum-exhibitor field, the epidemic intensified experimentation with opportunities in online space. Perhaps one of the most futuristic events seems to be the 10th Bucharest Biennale in 2022, organized by Jarvis [AI] developed at the Spinnwerk studio in Vienna. Currently, due to limited contact with the audience, they have been forced to use various online options, such as virtual walks, short films related to exhibitions, collections, new podcasts, live shows, and other means. The presentation seeks to answer this with a number of concrete examples: What are the most successful practices that museums used before and then during the epidemic? Will they remain, and in the same form, later? Should these changes be integrated into the on-site experience? Which examples seem to be the most innovative at the moment?

KEYWORDS: *museum, virtual walk, digital techniques, VR goggles, applications*

* A tanulmány felhasználja a szerző, Bordács Andrea Nyitva éjjel-nappal. A múzeumok és az online tér című írását, *Magyar Narancs*, 2020. 07. 25.

Akkor most menjünk el a Louvre-ba, s nézzük meg az egyiptomi kiállítást! – ezt a mondatot még 2014-ben mondtam először a hallgatóimnak az ókori művészettörténeti szemináriumomon. Majd ezek után az egyetemi könyvtári gépeken beléptünk a Louvre oldalára, és egy virtuális séta keretében végigjártuk az egyiptomi tárlatot, bizonyos művekre ráfókuszáltunk, közelebb hoztuk, megnéztük a hozzátartozó szöveges információt, sőt, otthoni feladatként fiktív kiállítást kellett rendezniük valamilyen tematika alapján a Louvre, a British Múzeum vagy esetleg más múzeum antik anyagából. Ebből is látszik, hogy a hibriditás mint kulturális jelenség igen régóta létezik, s a múzeumi kultúra része.

Azóta az egyik fő kérdéssé vált a múzeum fizikai határainak az újrarajzolása, s hogy mi a lényeges rendezési szempont az offline és az online kiállítások esetén. Ma ezekkel a kifejezésekkel beszélünk a valós térben és az online térben való látogatás esetén. Ugyanakkor már 1984-ben, mikor a háztartásokban a személyi számítógépek még sehol sem voltak [1994-ben jelentek meg a privát használatra] William Gibson [1984] a *Neurománc* című regényében a valós teret meatspace-nek nevezi, melynek az online változata a cyberspace. A kétfajta „tér” egymáshoz való viszonyát a különböző szerzők máshogy képzelik el. A legmarkánsabban talán John Perry Barlow a *Nyilatkozat a kibertér függetlenségéről* [Barlow 1996] című manifesztumában fogalmazta meg, szerinte ugyanis cybertér független az offline tértől: „... ti fáradt hús- és acélóriások, a cyberspace-ből származom, az Elme új otthonából. A jövő nevében arra kérem a múltat, hogy hagyjon békén minket. Nem láttok szívesen minket. Nektek nincs szuverenitásotok, ahol mi megjelenünk.”

Ugyanakkor a múzeumi szintéren többnyire nem beszélhetünk ily mértékben különvált világokról. Ma még többnyire a múzeumi virtuális tér a múzeumi valós térnek valamifajta leképezése, legalábbis abból indul ki.

A művek között már régóta léteznek olyanok, melyek az online térben működnek eleve, az újmédia művek alapvetően ilyenek már évtizedek óta. De ezeket akár az offline térben is online mutatják be.

A COVID19 vírus okozta karantén idején a múzeumok hatványozottan arra kényszerültek, hogy a gyűjteményüket, kiállításukat online módon tegyék elérhetővé a közönségük számára, és hogy új formákat találjanak ki a megszólításukra. Ez ugyan egy vészhelyzet következménye, de ezek a módszerek nem teljesen újonnan jelentek meg múzeumi, kulturális szcénán. Mindenesetre most turbófokozatra kapcsolnak az online szolgáltatások tekintetében.

A múzeumok a társadalmi változás indikátorai, de hozzá is járulnak ahhoz. Már a 19. században is a múzeum jövőjére vonatkozó víziók túllépnek a pusztán gyűjtő és szemléltető funkción. George Brown Goode a Smithsonian Intézet munkatársaként egy *A múzeum jövője* című konferencián már 1889-ben (!) arról beszélt, hogy „ez a jövőbeli múzeum a könyvtár és a laboratórium mellett fog állni” [Goode 1889: 428]. Azóta ez számos helyen eleve együtt működik. Mégis, a 21. század elején, különösen a pandémia hatására elmosódni látszanak a múzeumok kézzelfogható határai: Hol kezdődik a múzeum, mióta a fizikai határvonalai elvesztették mindenható jelentőségüket, miután a múzeumi élmény nem a bejáratnál kezdődik, és nem is ér ott véget?

A legfőbb kérdések, problémafelvetések, amelyek az utóbbi években rendre felmerültek, s ezeket a pandémia csak felerősített, úgymint például:

- Milyen online gyakorlatok voltak eddig – ezek miért nem voltak igazán sikeresek?
- Ezt hogyan alakíthatja át a COVID?
- 2020 nyara óta milyen változások történtek?
- Melyek és mi a sikeresség eszközei?

A kezdő anekdota ugyanakkor arra példa, hogy a múzeumok a virtuális teret már jócskán a koronavírus járvány előtt használták a látogatóinak nyújtandó plusz szolgáltatásként, bár valójában elég változó intenzitással. Most, ebben a pandémiás helyzetben viszont a kapcsolattartás egyetlen lehetséges formája miatt a látogatóik megtartása, szórakoztatása érdekében rákényszerültek a különböző online opciókra, úgymint: virtuális séta, gyűjtemény online bemutatása vagy valamely kiállítás anyagának megtekintése, a kiállításokhoz, gyűjteményhez kapcsolódó rövid filmek, újként jöttek a podcastok, élő adások, ezeket Magyarországon kiemelten a Ludwig Múzeum nyomta a legintenzívebben.

A virtuális kiállítás történhet úgy, hogy a kiállítás a kiállítóterben normál módon meg van rendezve, de a bemutatása online történik. Ez többnyire 360 fokos körbenézést jelent. Általában ez a legjellemzőbb, a világ nagy múzeumai is többnyire ezt az opciót választják [pl. Tate Modern, Guggenheim]. Talán leginkább ez adja vissza a valós kiállítási helyzetet, jobban érvényesül a művek térbeli helyzete, egymással való párbeszéde, ám a művekre nem fókuszál, azokat egyenként nem lehet elég alaposan megnézni. Magyarországon a Műcsarnok még a pandémia előtt is rendszeresen csinált ilyen 360 fokos sétát, és a megnyitót is dokumentálta. Más intézmények viszont lehetőséget adnak a

zoomolásra s plusz információkat is közölnek a művekhez. Nálunk az MNG némely kiállítás, például a *Változatok a realizmusra* – Munkácsytól Mednyánszkyig, a Ludwig Múzeum Waliczky, Konok Tamás, Térügyek, Slow Life stb. kiállításain találkozhattunk ezzel a fajta virtuális túrával.

A berlini Collegium Hungaricum is a kapcsolattartás és szolgáltatás szándékával néhány virtuális kiállítást is szervezett. Jó magam is csináltam egyet *A kép megmozdul. A rajztól az animációig* címmel.¹ A projekt egyik fókusza az álló- és a mozgókép közti különbség. Azt a kérdést járja körül, hogyan változik-e a kép jelentése, ha az mintegy állóképként, egy animáció szekvenciájaként jelenik meg. Mit tesz hozzá, ha a kettő – a rajz és az animáció – együtt kerül kiállításra. Ezt a technikát vizsgáljuk Magyarósi Éva, Szabó Eszter, Ágnes Uray-Szépfalvi és Wunder Judit műveiben. A másik fókusz a bemutatott képeken és animációkon karakteresen, bár egészen különböző módon felbukkanó női tekintet².

Azért továbbra is nagy kérdés marad a valós és a virtuális kiállítás viszonya, mennyire kell másfajta tartalmat gyártani az online térre. A Trafó rendszeres live beszélgetéseket szervezett, melyeket néhány napig lehetett látni.

A pandémia alatt azt lehetett tapasztalni, hogy az intézmények eleinte az online tartalmakat a kapcsolat megőrzése, fenntartása érdekében gyártották, ám idővel az online tartalmakkal kezdenek úgy viselkedni – részben érthető módon – mint szolgáltatással, tehát számos program csak fizetősként érhetőek el.

Már a pandémia előtt sem volt igaz egyáltalán az, amivel Bourdieu és Darbel vádolta a múzeumokat:

„hogy a múzeumok kevés vagy egyáltalán semmilyen engedményt nem tesznek a művészetet és a művészeket nem ismerő látogatók felé [...] E csoportok számára a művészeti múzeum csüggesztő hely, tele olyan kiállítási tárgyakkal, amik nem jelentenek semmit a számukra – kopott helyek, kopott cuccokkal” [I. Prior 2012: 100].

A múzeumokra sokkal inkább jellemző, hogy „radikálisan szinkretikus intézmény, amelyben együtt munkálnak eltérő tendenciák – esztétikai kontempláció és szórakozás, műértés és fogyasztás, egyéni gyönyörködés és közösségi szolgáltatás” [I. Prior 2012: 102].

---

1 Das Bild bewegt sich | Von der Zeichnung bis zur Animation. CHB, Berlin, 2021. július 15–augusztus 31. <https://vrt-art.com/chb360/das-bild-bewegt-sich/index.html>

2 <https://vrt-art.com/chb360/das-bild-bewegt-sich/index.html>

De menjünk vissza a kezdetekhez! A múzeumi virtuális túrák körülbelül a 2000-es évek elején indultak [azt sajnos nem tudom, melyik múzeum mely programja tekinthető az elsőnek], de egész gyorsan ekkortájt már Magyarországon is készültek ilyen séták. Az elsők közé tartozott a Magyar Természettudományi Múzeum [amúgy a közönség, a látogatók megszólításában általában pont nem a művészeti múzeumok a legaktívabbak], mely 1996-ban költözött a Ludovika épületébe, s akkor a múzeum nemzetközi szinten is egészen korszerű és interaktív volt. Talán nem véletlen, hogy a virtuális kiállítások is itt elsők közt jelentek meg, például Holler Judit 2002-ben *Túl az óperencián* és 2004-ben *Visszapillantó tükör – Kiállítások a múltból a jövőnek* címmel készített/készíttetett virtuális kiállítást, bár később ebben az intézményben is inkább a számítógépes interaktív feladatokra helyezik a hangsúlyt.

A 2000-es évek elején a világ számos múzeuma próbálkozott a virtuális bemutatkozásokkal, de a kezdeti lelkesedés után a nagyrészüket eltűnt az intézmények weboldaláról. A pontos okokat illetően csak feltételezéseim vannak. Például benne lehetett, hogy a közönség részéről akkor talán nem volt olyan nagy igény erre, ráadásul számos intézmény aggódott, ha virtuálisan bejárhatják a tereiket, akkor nem fognak személyesen odalátogatni, hisz megkapják azt az élményt személyes jelenlét nélkül is. Ezt már akkor is irreális feltételezésnek tartottam, hisz bizonyíthatóan azokat a műveket látogatják a leginkább, melyekkel a legtöbbször találkoznak más formában, helyszínen. Minél többször látnak egy művet reprodukcióban, annál nagyobb lesz a személyes érdeklődés iránta. Ennek a pszichológiája nyomán kizárt, hogy a virtuális túrák csökkentenék a látogatottságot. Ez a jelenlegi helyzet is azt igazolja, hogy az ilyen eszközök pont inkább segítenek a látogatók megtartásában. Harmadrészt az, hogy a már létezők is sok esetben eltűntek, köszönhető a szervercseréknek, más formátumnak. A 2000-es évek elején nemcsak a virtuális túrák, de weboldalak esetében is a flashes, mozgó, olykor hanggal kísért megoldások számítottak a menőnek, ehhez képest mára a honlapok sokkal letisztultabbak, áttekinthetőbbek, különösen sokat változtak, amióta arra is figyelniük kell, hogy akár telefonon is működőképesek legyenek.

A korai virtuális múzeumi eseménynek tekinthető például 2004-ben a British Múzeum Nesperennub múmiájáról CT vizsgálatok nyomán készítették 3d-s felvételeket anélkül, hogy megbontották volna a múmiát, ami korábban elképzelhetetlen lett volna. A virtuális túra ebben az esetben nem a kiállító térben, hanem egy múmiában történt.

A nagy múzeumok esetében természetes, hogy van ilyen virtuális séta, de például a Pompidou-nak nincs. Többnyire – főleg azok az intézmények, amelyek a karantén alatt alkalmazták ezt a technikát –, sajnos kimerül a 360 fokos körbetekintésben, de nem lehet a művekre rázoomolni és azt alaposan megnézni, s nem adja azt a lehetőséget, hogy a műről való információ is megjelenjen, csak egy 360-os körbetekintésre ad módot, legfeljebb a másik térbe lehet továbbjutni. Például a Tate Modernben is csak erre van lehetőség,³ illetve a Guggenheimben⁴. A karantén alatt számos oldal jelent meg a virtuálisan bejárható múzeumokról.

Máshol viszont már egyik kicsit alaposabb képet kaphatunk, így például az Uffiziben teremről teremre lehet járni és a művekre lehetséges közelíteni⁵, akár csak a Paul Getty Múzeumban⁶, bár ez utóbbiban érdekes, hogy ilyen helyzetben is érvényesül a művekhez kapcsolódó szerzői, jogutódi és reprodukciós jogok jelenléte, azaz a mű egy része nem látható, el van homályosítva.

A múzeumi szcénából sokan a Tretyakov Képtár online felületét találják a legjobbnak, noha engem nem sikerült meggyőznie, mivel a Tretyakov online jelenleg nem működik, de virtuális kiállítások menüpont alatt számos online játék, főleg kvíz van rajta zenével kísérvé, amelyek biztos izgalmasak, de mivel csak a menüsört lehet angolra fordítani, a játékok maradnak oroszul, így erről nem tudok nyilatkozni.

A Louvre-ban eleinte sajnos csak a Petite Galerie időszakos tárlatai és az egyiptomi rész látható virtuálisan, a többi nem. A British Múzeum⁷ oldalán is a kiállítóteret körbe lehet járni, viszonylag közelíteni a műveket, de nincs hozzájuk információ.

A virtuális sétákon túl újabban a művészettörténeti kiállításokon is használják a legmodernebb technikát. Régi dokumentumokat, kéziratosokat, kódexeket nem feltétlenül múzeumi tárlókban mutatják be, inkább lightboxban lapozhatóan. Olykor a virtuális utat nem a kiállítóterben, hanem a műben teheti meg a néző. Ahogy ez 2017-ben a velencei Dózse Palotában rendezett Bosch-kiállításon is történt. A kiállítá-

---

3 <https://www.tate.org.uk/art/360-video/grimshaw>

4 https://artsandculture.google.com/streetview/solomon-r-guggenheim-museum-interior-streetview/jAHfbv3JGM2KaQ?hl=en&sv_lng=-73.959079890226966&sv_lat=40.7830252176746&sv_h=1

5 <https://www.virtualuffizi.com/map-%26-virtual-tour.html>

6 <https://artsandculture.google.com/streetview/JwHVmnl-bQWnRw>

7 <https://www.google.co.uk/maps/@51.5190912,-0.1274372a,75y,172.87h,89.26t/dat a=!3m6!1e1!3m4!1s1h1pr9kWh892UlmKqvH9Sgl2e0l7i13312!8i6656?hl=en>

tás gerincét a Grimani bíboros gyűjteményében található Bosch művei adták, s a kiállítás zárótermében a nézők egy VR-szemüveggel és fülhallgatóval tehettek egy váratlan utazást Bosch poklában és mennyében. A VR-szemüveg által látható látvány még kissé esetleges volt, de a Louvre 2019-es Leonardo-kiállítása záróterében már magas szintre fejlesztették az utazás animációját, maga *Mona Lisa* mesélt a korról, a róla készülő képről, s a végén a néző egy, a polihisztor által tervezett repülő szerkezetben elrepült a *Mona Lisa* mögötti tájba. Itt a virtualitás a látványt jelenti, amihez viszont feltétlen szükséges a néző személyes jelenléte az eseményen.

A hazai szintén, ahogy említettem, a 2000-es években szintén megjelentek a virtuális túrák. Például körülbelül 2008-ban Benedek Gábor a *MűvészetMalom* aktuális kiállításához készített virtuális sétát, mely egy nagyobb terv részeként, melynek során Szentendrét is bemutatták volna, ahogy a néző mintegy virtuálisan végigutazik a város főutcáján, olykor be-betérve néhány vendéglátóhelyiségbe is. Ez a grandiózus terv végül nem valósult meg, a város nem rendelte meg ezt a virtuális sétát, egyedül a *MűvészetMalom* kiállításáé készült el, de oly módon, ami számomra a mai napig a virtuális séták ideájának számít. Ugyanis nemcsak 360 fokban mutatta a teret, hanem a művekre rá lehetett zoomolni, és elolvasni a műveket kísérő szöveget, hanem még a plasztikákat térben és megforgatva is meg lehetett nézni. Szintén ő csinálta Készman József megbízására [aki akkor a Múcsarnok munkatársa volt] azt a virtuális sétát, mely az Andrassy úton végighaladva a Hősök terén betér a Múcsarnokba, s ott az aktuális kiállítást látogathattuk meg. Sajnos ezek, akárcsak az intézménynek kezdeti virtuális sétái eltűntek egy-egy szervezési során. Legutóbb épp az MNG Korniss Dezső és Farkas István kiállításához a kiállítás dokumentációjaként készített online bejárást, tehát ez a megoldás nemcsak a nézői élményszerzésre, de dokumentációs anyagnak is kiváló formája. Az MNG-ben jelenleg a *Magyar tájak és a Változatok a realizmusra* – Munkácsytól Mednyánszkyig tárlat látható online, ez utóbbi kifejezetten jól van megoldva, terembejárással, zoomolási lehetőséggel és aktuális információkkal. A Szépművészeti Múzeumban az online bejárás *Közgyűjteményi Digitális Stratégia* jóvoltából valósult meg, sajnos nem minden termék szerepel, csak a Régi magyar művészeti, ami – valljuk be – az újrendezett múzeum leggyengébb pontja. De nemcsak a művészeti múzeumok használják ezeket az eszközöket, hanem például a különböző várak bemutatásához is kiváló eszköz, például az Egri vagy a Gyulai váré. Elvileg van egy *Virtuális várséták* oldal, de ezen hiába kat-

tintgatok az egyes várakra, csak egy-egy régi fotójuk jelenik meg, még olyan esetben is, mint például a Diósgyőri vár, mely az elmúlt években markáns ráncfelvarráson esett át.

Visszatérve a művészeti múzeumokhoz, a kortárs művészettel foglalkozó intézmények közül a Múcsarnok 2014 vége óta minden kiállításához készít virtuális túrát, ráadásul a weblapjuk archívum anyagában ezek a mai napig láthatóak, és online is dokumentálják számos tárlatvezetésüket. A hazai szintéren a legsokoldalúbban a Ludwig Múzeum használja az online formát. A honlapján lévő információkon túl bizonyos kiállításokhoz készítenek virtuális túrát, Ludwig Múzeum a kiállításaihoz kisfilmeket és olykor virtuális túrákat csinál, a legutóbb még a bőven a karantén előtti a Waliczky kiállításhoz készített a már említett Benedek Gáborral virtuális túrát⁸. Azóta podcastokat, Ludwig Live adásokat és online játékokat is megjelentetnek. Ráadásul az intézmény a vizuális kultúra érettségire való felkészülést segítő oldalrészlet hozott létre⁹.

A múzeumi kiállítói terepen a karantén felerősítette az online térben zajló lehetőségekkel való kísérletezést. A tervek közé tartozik, hogy újraprendeznek majd régi, legendás kiállításokat, feltehetően a dokumentumok, még meglévő kurátori tervek alapján rekonstruálják, de az eredeti intézményt rekonstruáló virtuális térben. Az egyik ilyen újraprendezendő emblematikus kiállítás a *Pompidou Les Immateriaux*, a másik Peter Weibel által rendezett 2002-es karlsruhei ZKM *Iconoclash. Képháború a tudományon, a valláson és a művészetben túl*¹⁰.

Ugyan mindkettő emblematikus kiállítás, s mivel jól dokumentáltak, ezért nyilván kivitelezhető a kiállítások rekonstruálása. Bár ez számomra több kérdést is felvet. Egy kiállítás a maga installálásával ugyanúgy egy kor jellegzetességeit viseli magán, mint a művészet, a divat stb. Már maga az installálás, rendezés láttán is szinte meg lehet mondani, hogy az adott kiállítás hányas években volt. Különösen érdekes az *Iconoclash* kiállítás rekonstruálása azokban az években, amikor a „képprombolás” [pontosabban elsősorban a szoborrombolás] újra aktív korszakát éli. A nagy kérdés, hogy ilyen helyzetben lehet-e úgy rekonstruálni egy kiállítást, hogy a témába vágó aktualításra nem reflektálunk. Vagy kibővítenék a tárlatot? Jelen helyzetben egy pusztán rekonstrukció nagyon hiányos és problémás volna.

A virtualitást illetően a távlati tervekben az egyik legizgalmasabb-

---

8 http://velencebiennale.ludwigmuseum.hu/2019/2020_bp/

9 <https://www.ludwigmuseum.hu/muzeumpedagogia/erettsegizoknek>

10 Ezekről a Ludwig Múzeum által rendezett Hymex konferencián bővebben lehetett hallani

nak ígérkező esemény a 2022-ben rendezendő 10. *Bukaresti Biennále*, melyet a tervek szerint a Jarvis [AI], a bécsi Spinnwerk stúdióban fejlesztett mesterséges intelligencia program fogja szervezni, aki a robot nevét a *Marvel univerzum Iron Man*jében szereplő mesterséges intelligencia után kapta. A program az egyetemeknél, galériáknál és művészeti központoknál fog tájékozódni, mielőtt dönt, mely alkotások méltók a rendezvényhez. A *Bukaresti Biennálé* Nemzetközi Tanácsadó Testülete Bécsben ülésezett, és egyhangúlag a 10. *Bukaresti Biennálé* kurátori díját adta Jarvisnek [AI]. Magát a kiállítást is virtuálisan fogják létrehozni¹¹.

Gyakorlatilag úgy tűnik, hogy a mesterséges intelligencia a tudás-termelő státusba is képes lépni.

Mondjuk ez valójában mint művészi vagy kurátori koncepcióként érdekes számomra, azaz, akinek a rendezési koncepciója, hogy bevonják Jarvis-t. Ahogy a festőrobotok gondolata már kicsit sem újszerű, de se a *The Next Rembrandt*, se más fejlesztések (2018 augusztusában Seattle-i Művészeti Vásáron el is árverezték a különböző algoritmusok által készített képeket), nem tekinthetők műalkotásoknak, úgy egy ilyen rendezés sem igazi kurátori szempont, de ez egy másik cikk témája volna.

Azért remélhetőleg marad még élet az online téren kívül is, s a cikkeket nem mesterséges intelligenciák fogják írni a mesterséges intelligenciák által rendezett kiállításokról.

IRODALOM

- Barlow, J. P. 1966. *A Declaration of the Independence of Cyberspace*.
<https://www.eff.org/cyberspace-independence>
- Bordács, A. 2020. Nyitva éjjel-nappal. A múzeumok és az online tér *Magyar Narancs*, 2020. 07.25.
- Gibson, W. 1984. *Neuromancer*. New York: ACE.
- Goode, G. B. 1889. The museums of the future. In *Report of the United States National Museum for the year ending June 30*.
- Prior, N. 2012. A kecske is, meg a káposzta is: A múzeum alakváltozásai a hipermodernben. In *A gyakorlattól a diszkurzusig. Kortárs művészetelméleti szöveggyűjtemény*. Budapest: MKE. <http://www.mke.hu/adat/szovegyujtemeny.pdf>

---

¹¹ <https://www.biennialfoundation.org/2020/05/the-10th-bucharest-biennale-to-employ-machine-learning-and-artificial-intelligence/>

A KEDÉLY VESZÉLYES MAGÁNYOSSÁGA – AZ EGYEDÜLLÉT HATÁRSÉRTŐ VÁGYA ÉS VESZÉLYE IMMANUEL KANT MUNKÁIBAN

TÁNCZOS PÉTER

Debreceni Egyetem, *Debrecen*

---

*The Hazardous Solitude of the Gemüt.
The Transgressive Longing and Risk of Seclusion in the
Oeuvres of Immanuel Kant*

An interesting, recurrent remark can be found in the oeuvres of Immanuel Kant, in which he describes the solitude as a general aim of humans. According to him every finite rational being aspires after seclusion, but we should not yield to longing of loneliness. Although the controversial topic of solitude is not a central problem of the Kantian philosophy, it reveals important attributes of the Kantian notion of subject. In my paper I analyse the relevant texts of Kant to reconstruct his general view on solitude. I argue that the longing of seclusion has a subjective foundation, but this subjectivity stands on aesthetic, not “pathological” grounds. The aesthetic relevance guarantees that the generality of this longing will be subjective universality. I would like to also demonstrate that the Kantian mind [Gemüt] is not a transcendental solipsistic notion; the general subject maintains its sociable character even if it is alone. However, the empirical subject can become misanthrope because of its pathological attributes, so we must avoid the dangerous situation of solitude.

KEYWORDS: *Immanuel Kant, solitude, Gemüt, subjective universality, philosophical anthropology, unsociable sociability*

I. A MAGÁNY AMBIVALENS SZEREPE KANT MUNKÁIBAN

A személyes megjegyzésektől feltűnően tartózkodó Immanuel Kant az írásaiban csak a legritkább esetben, mintegy véletlenül fedte fel a saját preferenciáit, vágyait, érzéseit. A königsbergi filozófus tűntető tartózkodása az érzelmes, szentimentális megnyilvánulásoktól csak még szokatlanabbá válik, ha stílusát a kortársak rokokó, rousseau-i hangvételű önvalloماسos írásművészetével vetjük össze [Cassirer 2001: 14]. Ha mégis leleplezi magát olykor, akkor azonnal szabadkozni kezd – mint például, amikor a női nemmel kapcsolatos ízlését árulja el a *Megfigyelések a szép és a fenséges érzéséről* című 1763-as írásában [Kant 2003d: 317]. Bár a kanti szubjektivitás messze áll a hétköznapi értelemben vett személyességtől, Kant az emberre vagy egyes habitusokra vonatkozó általános megfigyelések formájában mégis elég sok részletet elárul saját személyiségéről; a részletes és érzékletes elemzéseket tanulmányozva az olvasónak nem lehet kétsége a filozófus személyes érintettsége felől.

Kant egyik ilyen, jobbára generatív érvénnyel előadott témája a magányosság jelensége. Az életmű számos szöveghelye figyelmeztet minket az egyedüllét csábító veszélyére, hiszen a magány vágya mindannyiunkat megkísért, de szellemi és testi épségünk érdekében ellen kell állnunk az egyedüllét szirénénekének. Vannak kifejezetten megvetésre méltó módjai is az elkülönülésnek [amikor például valaki ellenséges érzülettől hajtva vagy éppen félelemből menekül embertársai elől], ha azonban az egyén pusztán azért menekül a társaságból, mert nincs szüksége rá, önmagával is beéri [tehát nem válik társiatlanná], akkor ez az egyedüllét a fenséges formáját ölti magára [Kant 2003a: 189]. Az *ítélőerő kritikájában* így ír erről:

„Létezik mindazonáltal egy olyan [valójában nagyon helytelenül így nevezett] mizantrópia, amelyre idősebb korában sok helyes gondolkodású ember talál késztetést elméjében,¹ s amely, noha a *jóakarát* tekintetében kellően filantróp, a hosszú szomorú tapasztalat által nagyon messzire került az emberek iránti *tetszéstől*; erről tanúskodik – s a regényírók és a robinzonádok szerzői jól ki is tudják használni ezt – a hajlandóság a visszavonultságra, a fan-

---

1 A későbbiekben még jelentősége lesz annak, hogy Kant itt a helyes gondolkodású emberek [wohldenkenden Menschen] elméjéről írva az eredetiben a Gemüt [elme, kedély] kifejezést használja [KWSB 5: 367].

tasztikus kívánság, hogy az ember egy távoli kúriában tölthesse le életét, vagy akár a fiatalok álmodozása arról a boldogságról, amelyet akkor éreznének, ha egy, a világ számára ismeretlen szigeten élhetnének családjukkal.” [Kant 2003a: 189–190].

Ahogy hamarosan látni fogjuk, Kant problémája nem magával az emberkerüléssel van, hanem azzal, ha az egyedüllétre való törekvés a társiatlan késztetések dominanciájával társul. A helyes gondolkodású ember természetes vágyának számít, hogy egy távoli helyen, az embertársaitól messze akarja leélni az életét. Kantot egyébként legalább az 1760-as évektől kezdve kifejezetten foglalkoztatták az olyan háttérhelyzetekről szóló történetek [pl. hajótöröttekről és a civilizációtól érintetlen népekről szóló híradások], amelyekben a magány és a társias jelleg együttesen tematizálódott [Otabe 2018: 38]. Az egyedüllétre való vágy tehát nagyon is érthető: nemcsak a megkeseredett embergyűlölők, hanem a legkiválóbb egyének is törekednek minél jobban elszigetelni magukat a társaiktól. A fenti idézetből is láthattuk, hogy a magány igényét nem csak a sok, keserű tapasztalat alapozhatja meg, hiszen a fiatalokban természettől fogva is ott van egy ezzel analóg késztetés.

Kant ugyan elismeri az egyedüllét egy olyan legitim, méltányolható változatát, amelyre elvben minden emberben ott rejlik a törekvés, azonban az elkülönülés legtöbb módját kifejezetten károsnak találja. A kóros magány kísértésének és kockázatának bizonyos szakmák képviselői fokozottan ki vannak téve, hiszen szép számmal találni olyan tevékenységet, amelynek gyakorlása a végletes elmagányosodás veszélyét hordozza magában. Nem meglepő módon Kant elsősorban a tudós és a filozófus körülményeit, illetve szegregálódási hajlamát boncolgatja. Bár azoknak, akik az alapelvek tekintetében tisztán látnak, szükségszerűen tudniuk kell, hogy a gondolkodás, elmélkedés karakteréhez eleve hozzátartozik a társias jelleg [Arendt 2002: 233], mégis a magába mélyedő tudós folyton pszichés, episztemológiai, metafizikai, politikai, valamint morális téveszmék és délibábok fenyegetésének van kitéve. Kant több művében is igyekszik sorstársai segítségére sietni, és olykor különös, preventív tanácsokkal ellátni őket. A *Pragmatikus érdekű antropológiá*-ban például figyelmezteti a teoretikus tevékenységet folytató kollégáit, hogy óvakodjanak az egyedül evéstől [Kant 2005b: 235]. A filozófáló ember mindenhova magával cipeli a gondolatait, és bármikor, amikor csak magára marad, folytatja a megerőltető gondolkodást, így az evés könnyen „magányos tobzódássá” fajulhat, ahelyett, hogy üdítő pihenés, „restauráció” lenne [Kant 2005b: 235–236]. A társaságban való étke-

zés, a szellemes társalgás mellett elköltött ebéd viszont lehetőséget teremt a felélénkülésre, a frissítő pihenésre. Nemcsak az étkezőasztal mellett, hanem az utcán, séta közben is hallatlan veszély fenyegeti az elmélet emberét. A *fakultások vitája* című kései munkájában arról ír, hogy saját tapasztalatból is tudja, milyen kimerítő a séta közbeni feszült gondolkodás, így inkább azt javasolja a tudós embereknek, hogy igyekezzenek elméjüket a képzelőerő szabad játékának alávetni, és míg a lábuk dolgozik, értelmüket hagyják pihenni [Kant 1997a: 447]. A teoretikusnak mozgás közben azonnal esztétává kell válnia saját egészsége érdekében; ehhez a passzushoz a későbbiekben még röviden visszatérünk. Ezek a sajátos példák persze inkább csak Kant kifejezetten kései munkáiban szerepelnek, amelyek írásakor a filozófus egyesek szerint már a szenilitás tüneteit mutatta [Arendt 2002: 243–244]. Annak eldöntésébe, hogy ez mennyire helytálló interpretáció, nem bocsátkoznék bele, inkább csak arra szeretnék rámutatni, hogy már egészen korai írásaiban is foglalkoztatta a kérdés, hogy a magány és annak járulékos következményei milyen veszélyt jelenthetnek az egyénre nézve.

Korai írásaiban jórészt antropológiai kontextusban, a lelki alkatok, habitusok és meghatározott patológikus állapotok révén kerül elő a magányosság kérdése. Az olyan prekritikai szövegekben, mint amilyen a *Megfigyelések a szép és a fenséges érzéséről*, a *Kísérlet a fej betegségeiről* vagy az *Egy szellemlátó álmai az egyedüllét elsősorban mint meghatározott téveszmék, a gondolkodás súlyos szövődményeinek kiváltója* lesz érdekes. A lelki alkatok, a meghatározó érzések [Gemütsart/Gefühl] közül a melankolikus ember képes leginkább a magányosság elfajzására [Kant 2003d: 299–302; KWSB 1: 838–842].² Könnyen búskomorrá és rajongóvá válhat, aki hajlamos hinni az előtte megjelenő káprázatoknak, torzképeknek. A fantasztává váló, magányos melankolikus tipikus esete lesz az elmezavarban [tehát a tapasztalat zavarában szenvedő] embernek, és ahogyan a lassan felébredő egészséges egyén alakokat vél látni a függöny amorf redőiben, úgy a fantaszta is tulajdonképpen ébren álmodik, elméjét fonák tapasztalatok tévesztik meg [Kant 2003c: 422–425]. Az egyedüllét tehát könnyen eltorzítja a szubjektum realitás-érzékét, valóságtapasztalatát, így nem csupán a habituális eredete vagy

---

2 Szorosan ugyan nem tartozik a témánkhoz, érdemes azonban megjegyezni, hogy Kant más szempontból is vizsgálja az egyedüllétre, elkülönülésre való hajlamot, például nemzetkarakterológiai perspektívából is kitér a kérdésre: szerinte általában az angolok a leginkább hajlamosak a hóbortos különállásra, hiszen tulajdonképpen ők a népek melankolikusai [vö. Kant 2003c: 327–328].

potenciális patológikus kifutása az érdekes, hanem a magánnyal szorosan összefüggő episztemológiai bizonytalanság is. Az *Egy szellemlátó álmaiban* Emmanuel Swedenborgot, korának nagy hatású spiritisztáját, misztikus gondolkodóját mint „főfantasztát” mutatja be [Kant 2003b: 488], aki a fent bemutatott elmezavarnak köszönheti látomásait [Kant 2003b: 480]. Bár Kantnak ez az írása amúgy is fontos előképe a kritikai fordulatnak [Horváth 2020: 59–96], számunkra azért is jelentőséggel bír, mivel a kóros elmagányosodással rokonítható szellemlátás, illetve a metafizikai tevékenység párhuzamba állítása előkészíti a kizárólag a tiszta észből világokat feltárni óhajtó teóriák kritikáját. A saját világába zárt kutató székséggéppen tévkövetkeztetésekre fog jutni, megismerhetetlen dolgokat hisz már megismertnek.

Bár a kóros és a helyes alapokon nyugvó elvonultságra is hozok majd még példákat a részletesebb elemzés során, szeretném a bevezető motívumismerttetést az egyik legismertebb és talán leginkább megvilágító erejű szöveghellyel zárni. Kant a már többször idézett *Megfigyelésekben* a magányos elhagyatottság rémítő fenségéről írva egy viszonylag hosszú lábjegyzetet engedélyez magának, amelyben ki vonatolja az egyik korabeli folyóirat egy gazdag, fukar emberről szóló történetét. Eszerint a teljesen mizantróp, az emberszeretetet tagadó Carazan egyik éjjel álmat látott, amelyben a halál angyala szembesítette rémíszű sorsával:

„Csak magadnak éltél, s ezért örökre egyedül és a teremtés egészével való mindennemű közösségből kizárva kell élned. Ebben a pillanatban láthatatlan erő ragadt tova, s űzött a teremtés fénylő építményén keresztül. Hamarosan számtalan világot hagytam magam mögött. Amikor a természet legszélső határához közeledtem, észrevettem, hogy a határtalan ürességek árnyai az előttem tatóngó mélységbe ereszkednek. Az örök csend, elhagyatottság és sötétség félelmetes birodalma! Erre a látványra kimondhatatlan elborzadás vett rajtam erőt. Lassacsán elvesztettem szemem elől az utolsó csillagot, s a világosság utolsó derengő fénye is kialudt a ránk boruló sötétségben. Ahogy pillanatról pillanatra növekedett távolságom az utolsó lakott világtól, úgy erősödött bennem a kétségbeesés halálos félelme is. Kibírhatatlan szorongással gondoltam bele, hogy ha tízezerszer ezer évig vinnének tovább minden teremtett határán túl, még mindig csak a sötétség vége láthatatlan szakadékába tekintenek előre, segítség vagy a visszavetés bármiféle reménye nélkül.” [Kant 2003d: 289–290].

Carazan a rettentő lehetőséggel szembesülve felébredt, és még a legutolsó emberrel szemben is ismét közösségi érzés fogta el. A történetnek fontos politika-filozófiai vonatkozásai is vannak [Arendt 2002: 233–235], azonban számunkra ez a részlet azért fontos, mivel a rémisztő egyedüllét esztétikai dimenzióira irányítja rá a figyelmünket. Ez az esztétikai vonatkozás lesz az, ami a magány kérdését kiemeli a pusztán habituális-patologikus szférából, és a véges eszes lény általános problémájává teszi azt.

2. AZ EGYEDÜLLÉT SZUBJEKTÍV FORMÁI: PATOLOGIKUS ÉS ESZTÉTIKAI

Teljesen nyilvánvalónak látszik, hogy Kant a magányosság vágyáról és veszélyeiről értekezve jobbra saját magából indul ki. Amikor a melankolikus ember önmagának elégséges voltáról, az autarkia iránti vágyáról ír, vagy amikor hosszan részletezi a magának való fantasztika hipochonder vonásait [Kant 2003c: 425–426], olyan érzékletes képet fest az elemzett karakterjegyekről, hogy nem lehet nem észrevenni az önelemzés nyomait. A magányosságnak nemcsak a habituális háttérrel rendelkezik, hanem a „munkaköre” is olyan, amely az elkülönülésre hajlamosíthatta volna – emlékezzünk csak az elméleti embernek szegzett pragmatikus intelmeire. Egy valami bizonyosan nem volt jellemző rá – amelyre egyébként egy megértő szót sem veszteget a munkáiban –, az embergyűlölő, teljességgel társiatlan szeparáció; de erre még vissza fogunk térni.

Az tehát mindenképpen árulkodó, hogy Kant ilyen mértékben óvja olvasóit az egyedüllét káros következményeitől,³ ahogyan az is, hogy ettől függetlenül milyen megértéssel ír a magány vonzerejéről. Biztos, hogy Kant személyesen érintve volt, barátságos karaktere és társas ösztöne ellenére nagyon is vágyott a teljes egyedüllétre – ezt a félig-meddig titkos, elfojtandó vágyat azonban voltaképpen minden emberre kiterjesztette néhány írásában: ki ne vágya néha-néha az emberektől távoli, nyugalmas életre [pl. Kant 2003a: 190, Kant 1997b: 47–48 stb.]. Persze nem a Carazan-féle totális, apokaliptikus és embertelen ma-

---

³ Nietzsche is felhívja a figyelmet, hogy egy adott nép mindig olyan erényeket rögzit normaként, amelyeknek amúgy híján voltak. Például a görögök azért beszéltek annyit a mértékletességről, mert maguk nagyon is mértéktelenek voltak [pl. vö. Nietzsche 2000: 186]. Valószínűsíthető, hogy Kant is részben önnevelési, önfejlesztési szándékkal írt ennyit a magány kísértéséről.

gányra, hanem az emberi léptéket megőrző, emberi társaságtól mégis mentes létre. Világos, hogy Kant illetően meglátásának szubjektív alapjai vannak, csak az a kérdés, hogy mit kell itt szubjektív alatt érteni. A továbbiakban emellett kívánok érvelni, hogy a magány vágyának univerzális, minden véges eszes lényre történő kiterjesztése a kanti koncepció keretei között egyáltalán nem illegitim.

Az eddigi idézetek alapján a szubjektív megalapozott morálnak három szintje rajzolódott ki: egyrészt beszélhetünk a szó hétköznapi értelmében vett szubjektívásról; ha ez az érvényes megközelítés, akkor ebben az esetben Kant a saját perszonális, individuális [rosszabb esetben teljesen esetleges] attribútumait generalizálta. Másrészt a szubjektívásnak kirajzolódik egy habituális, alkati szintje is: eszerint csak bizonyos embertípusokra érvényes a magány elemi vágya. Ez a perszonálisaként értett szubjektívásnál általánosabb, de ugyanakkor megmarad csupán „komparatív” általánosságának [Kant 2003a: 123]. Harmadrészt beszélhetünk a szubjektív általánosságának az univerzális szintjéről, amikor már nemcsak minden emberre, hanem minden véges eszes lényre jellemző ez a rejtett kívánság. Utóbbi esetben minden olyan élőlény, amely az emberhez hasonlóan két világ polgára, rendelkezik az egyedüllétre hajlamosító elvi struktúrával. Bár világos, hogy Kant saját magában is regisztrálta az egyedüllétre való törekvést, az eddigiek alapján is egyértelmű, hogy a magány szubjektív törekvését nem redukálhatjuk a perszonális regisztrációra. Ezt már csak azért sem tehetjük meg, mivel Kant a személyiség [Persönlichkeit] fogalmát a mai használatától eltérően a szabad észlely voltunkhoz köti, így az az esetleges attribútumoktól mentesen, az intellektualitás fix magjaként funkcionál [Bohlken 2016: 224; Kant 1991: 532]. Az individuális karakterjegyeket, illetve a komparatív érvényű habituális vonásokat egyaránt a patológikus szubjektívás típusába sorolja, hiszen mindegyik empirikus pszichológiai vonatkozással bír, valamilyen hajlamon alapul [Kant 2003a: 119–121, Kant 2009: 625].

Ennek köszönhetően a kérdés egyszerűsödött: a magány felé való fordulás feltétele vagy patológikus, vagy valamilyen általános érvényű szubjektívásból ered. Ugyanakkor azt még nem tisztáztuk, hogy ennek az univerzális érvényű szubjektívásnak melyik változata lehet érvényes az egyedüllét vágyára. Két eshetőség jöhet számba: a szubjektív általánosság vagy logikai, vagy esztétikai [Kant 2003a: 113–114, 121–122]. Mivel az egyedüllét és az együttlét közötti különbség, pontosabban az egyedüllét utáni sóvárgás a tisztán megismerő ember számára, kizárólag fogalmak alapján nem érthető meg, a logikai szubjektí-

vitást kizárhatjuk [Kant 2005b: 30]. A magány akár leírható úgy is, mint amiben a szubjektum önmagát érzi, önmagára reflektál, és a helyzete megjelenítését az elme öröm vagy örömtelenség érzésének felelteti meg [Kant 2003a: 114], ezért az esztétikai szubjektivitás feltételezése járható útnak tűnik.

Két, tovább nem osztható lehetőségünk maradt: a magány iránti szubjektív vágy alapja vagy patológikus, vagy esztétikai. Előbbi fennállása esetén ez a vágy legfeljebb csak komparatív érvénnyel bír, és fiziológiai-empirikus feltételeken nyugszik, utóbbi esetben viszont univerzális érvényessége van, és az alapja az elmére vagy kedélyre mint olyanra vezethető vissza.

A kérdést legegyszerűbben úgy tudjuk eldönteni, ha ennek az általános vágnak a legitimációs bázisát, megalapozó instanciáját vesszük szemügyre. Mindenekelőtt azt láthattuk, hogy Kant a saját, személyes vágyakozását általános érvényűként mutatja be, tehát a személyes „preferenciáját” úgy kezeli, *mintha* [szükségszerű] általános tetszés tárgya lenne [Kant 2003a: 122–123]. Ez persze nem jelenti azt, hogy ténylegesen mindenkiben megvan az egyedüllét utáni vágyódás, de legalábbis az elvi lehetősége mindenkinél fennáll. Ez már önmagában is erősen valószínűsíti, hogy itt esztétikai értelemben vett általánosságról van szó, hiszen a patológikus általánosság olyan privátfeltételeken nyugszik, amelyeket Kant hiába próbált volna általánosítani.

Ugyanakkor be kell ismernünk, hogy a magány iránti vágy legtöbbször antropológiai vagy empirikus pszichológiai kontextusban kerül elő, amely viszont a patológikus hátteret valószínűsíti. Igaz ugyan, hogy a direkt esztétikai okfejtésekre a fenti univerzalitás az érvényes, azonban az egyik legfontosabb, témája szerint látszólag esztétikai szöveg, a prekritikai *Megfigyelések* is inkább nevezhető filozófiai antropológiai írásnak [Czeglédi 2016: 192–194], így annál is felmerül a patológikus érvényesség lehetősége. Ha alaposabban megvizsgáljuk a szöveget, akkor – a nyilvánvaló habituális relevancia mellett – észrevehetjük benne a későbbi munkákban oly jelentőssé váló univerzális érvényesség csíráit. A *Megfigyelésekben* elsősorban a melankolikus lelki alkatú ember különféle szokásai, vonásai révén kerül elő a magány kérdése, és éppen ez a melankolikus ember az, aki leginkább magán viseli az igazi erény ismérveit [Kant 2003d: 299], hiszen ő az érzéseit alapelveknek veti alá [Kant 2003d: 300–301]. Karaktere azért is olyan fogékony a fenségesre, mivel az erény is a mögötte álló alapelvek általánosságának köszönheti fenséges jellegét

[Kant 2003d: 297]. A melankolikus ember introvertáltsága ellenére, mivel jobbára alapelvek mentén érez és tevékenykedik, filantróp vonásokat mutat: maga is ember, s minden, ami az emberekkel történik, őt is érinti [Kant 2003d: 301]. Azt látjuk, hogy Kant bár kifejezetten habituális sajátosságokat mutat itt be, ugyanakkor ezzel a szubjektív általánosság elvi sajátosságait is lefesti.

A melankolikus ember tulajdonképpen híven reprezentálja a megismerő lényt, a szabad embert [a melankolikus még a szolgaság legkényelmesebb formáját sem képes elviselni – Kant 2003d: 302], más szóval a *homo noumenon* [Kant 1991: 532]. Mivel ez az elvszerűen érző, eljáró alkattal rendelkező ember az, aki a leginkább hajlamos egymagában élni, ő vágyik leginkább az egyedüllétre, joggal feltételezhetjük, hogy még az itt habituálisként, patológikusként megmutatózkodó vonzódás mögött is az általában vett szubjektum preferenciája nyilvánul meg: a melankolikus ember természete olyan, hogy hagyja érvényesülni a nem-érzéki voltunk elvi szerkezetét. Ha figyelembe vesszük Kant személyes viszonyulását is, ott is hasonló eredményre jutunk: a filozófus maga is inkább tudatosan, elveire hallgatva próbált egyensúlyt teremteni a társas lét hiánya és túlsága között, s nem annyira a természetes késztetéseinek engedve döntött egyedüllét és együttlét között [Cassirer 2001: 386].

Ez azt jelenti, hogy Kant még a leginkább patológikus, a szubjektum privátfeltételeire alapozott magány esetében is valami nem csupán komparatív érvényű általánosság bemutatására törekszik: az antropológiai fejtegetések [e téren legalábbis] egy adott habitus révén az elme, a kedély működésmódját hivatottak reprezentálni. Fontos megjegyezni, hogy az 1760-as években Kant fogalmilag még nem igazán tesz különbséget a kedély és a habitus között. A *Megfigyelések*ben az egyes lelki alkatokat Gemütsart, illetve Gefühl néven egyaránt emlegeti [KWSB 1: 838–841], azonban legkésőbb a kritikai fordulattól kezdve a *Gemüt* kifejezést egy nagyon is határozott készség meghatározására tartja fent.

3. A KANTI SZUBJEKTUM ÉS A KEDÉLY

A *Gemüt* kétségtelenül az egyik legegységesebb és legnehezebben lefordítható kanti terminus. Bár elsősorban elmét, kedélyt jelent, nem rendelkezik semmiféle szubsztanciális jelleggel [Caygill 2009: 210]. Kant Sömmerring-írásában a *Gemüt* fogalmát mint animus-t [tehát mint az appercepció egységét megteremtő tehetséget] határozza

meg, ezzel egyértelműen megkülönböztetve a szubsztanciálisként értett lélekfogalomtól, az animától [Kant 2005a: 359, KWSB 6: 256].⁴ Az így felfogott elme vagy kedély a három felsőbb megismerőképességet [értelem, ítélőerő, ész] összefogó és összehangoló készség, amely voltaképpen a valósághoz fűződő legelemibb viszonyulásunkat fejezi ki [Kant 2005b: 42, Kant 2003a: 114].

Számunkra leginkább annak van jelentősége, hogy a magány elementáris vágyát lehetővé tevő, esztétikai szubjektív általánosság kulcsa a kedélyben keresendő. Az elmének ez a nagyon is elvi, nem-szubsztanciális és nem-anyagi jellege garانتálja azt, hogy a szép és a fenséges esztétikai minősége nem válik redukálhatóvá valamely fiziológiai sajátosságra [Gemüt nélkül pl. a szép nem tudna egyértelműen elkülönülni a kellemestől – Kant 2003a: 187, KWSB 5: 364–365]. Ha ismét felidézzük az egyik első, *Az ítélőerő kritikájából* vett példánkat, és tágabb kontextusában nézzük meg azt, rögtön nyilvánvaló lesz, hogy a magány utáni vágyakozás éppen a Gemütnek köszönhetően válik esztétikai jelenséggé. Az elme önmagára való vonatkoztatottsága, érintettsége teszi lehetővé, hogy ez a magány utáni sóvárgás az alapját ne a hajlamban, az empirikus privátfeltételekben találja meg. Nem véletlen az sem, hogy Kant éppen az affektusnélküliséget, az apatheiót találja a leginkább fenséges affektusnak, amikor az elme a saját alap-tételeit követve nincs kitéve az affektusok befolyásának [Kant 2003a: 186]. A magány szubjektív általánosságának is összhangban kell állni az alaptételekkel, csak így találhat fundamentumra a Gemütben. Az a fajta elkülönülési vágy, amelyet a dolgozat elején idéztem [amelyre Kant példaként a helyes gondolkodású emberek filantróp elvonulását, a regényes vágyat egy távoli kúriában való életre, illetve a fiatalok ábrándozását az elhagyatott szigetre vonulásról hozta fel] olyan eszmén nyugszik, amely túlmutat az érzéki érdekeken. Az ilyen ábrándokat dédelgető szubjektum nem válik társiatlanná, egyszerűen beéri önmagával, hiszen közel került az önmagának való elégségesség eszméjéhez [Kant 2003a: 189]. Az egyedüllétnek ez az elméből fakadó vágya gyakran jár együtt egyféle szomorúsággal, amelyet az egyén az emberek között tapasztalható erénytelenség és az elszalasztott morális lehető-

---

⁴ Kant a karteziánus hagyományon alapuló, szubsztanciális jellegű lélekfelfogásokat [mint a túlvilági élet bizonyítékait] erős kritikával illette, *A tiszta ész kritikájában* kifejezetten részletesen elemzi a cogitóval kapcsolatos paralogizmusokat [Kant 2009: 330–352, 691–722]. Bár itt az animusként értett Gemüt a témánk, Kant az animaként felfogott lélekről is értekezik [ehhez pl. I. Chepurin 2010].

ségek közötti diszkrepancia miatt érez. Bár nem képes szeretni az embereket, gyűlölni sem tudja őket (hiszen nem válik igazi mizantróppá), ezért inkább elvonul:

„Ez a szomorúság nem a más emberekre a sors által kimért bajnak szól [az ilyen szomorúságnak az együttérzés az oka], hanem annak, hogy az emberek önmaguknak okoznak bajt [az alaptételeket érintő ellenérzésből fakad], s ily módon, mivel eszméken nyugszik, fenséges, ellentétben az előbbivel, mely legfeljebb szépnak minősülhet.” [Kant 2003a: 190].

Számunkra most a két esztétikai minőség, a szép és a fenséges közötti különbség nem olyan lényeges; a fontos csak az, hogy a magány esztétikai élményéhez kétségtelenül eszmék társulnak, így azt szépnak nem, csak fenségesnek nevezhetjük. Sokkal lényegesebb az, hogy az egyedüllétre való készítés okát ne a saját affektusaink, hanem mások sérült [és általunk észlelt] alapelvei között keressük. Ilyenkor nem együttérzünk a másikkal, hanem a nála tapasztalható elvi anomália miatt keseregünk. Kant szerint van olyan bánat, erőteljes affektus (ilyen a magány fenti vágya is), amely erkölcsi eszméken nyugszik – az elme hangoltsága [Gemütsstimmung] ilyenkor fenséges [Kant 2003a: 190, KWSB 5: 368]. Az együttérzés viszont nem erőteljes, hanem olvatag affektus.

Az elme vagy kedély biztosítja tehát azt, hogy a magány vágya ne pusztán patológikus alapokon nyugodjon, hanem esztétikai univerzalitással rendelkezzen. Azt, hogy mit jelent a habituálisan és esztétikailag felfogott magány közötti különbség, szépen megvilágítja *Az ítélőerő kritikájának* egy másik lakatlan szigetes példája. Kant a 2. §-ban felidézi annak az irokéz törzsfőnöknek a példáját, akinek Párizsban járva elsősorban a kifózdék nyerték el a tetszését [Kant 2003a: 114]. Könnyen elképzelhető, sőt valószínű, hogy ha valaki egy lakatlan szigetre kerülne, az irokézhez hasonlóan beérné egy kunyhóval, és nem érdekelné a pompás paloták. Csakhogy a kérdés így feltéve a kellemességre, illetve az ahhoz fűződő érdekre vonatkozik: elhagyva a civilizációt talán tényleg elfordulnánk annak mesterséges gyönyörűségeitől, azonban szépnak továbbra is ugyanazt kellene találnunk. Bár egy lakatlan szigeten a palota látványa nem hordozná magában azt a presztízst, amit a sűrűn lakott város közepén, a puszta megjelenítését ennek ellenére ugyanúgy szépnak találnánk. A szépben ugyanis az elme a megjelenítést saját képességeire vonatkoztatja, s így önmaga állapotára vonatkozó érzést

hoz létre, szemben a kellellemmel, amikor az érzékeknek magában az érzetben tetszik valami [Kant 2003a: 114–115]. Az a kanti megállapítás, hogy az embertársainktól teljesen elhagyatva, egy lakatlan szigeten is képesek vagyunk az esztétikai tapasztalatra, jelzi, hogy a Gemüt még a szélsőséges egyedüllét hatására sem válik társiatlanná [ahhoz nem elegendőek a külső körülmények].

A korábban már említett, *A fakultások vitája* című kései munkájából is jól látszik, hogy Kant a kritikai fordulatot követően a Gemüt fogalmát a legkevésbé sem hangulatként, lelki alkatként definiálja. A filozófiai és az orvosi fakultás vitáját bemutatva például arról ír, hogy az elme hogyan képes úrrá lenni a betegségeken; hogy a kedély hatalma [die Macht des Gemüts] hogy terjed ki a testi és lelki bajokra [Kant 1997a: 434–453, KWSB 6: 371–392]. Az elmének vagy kedélynek erről a testet is manipuláló erejéről leghívebben talán az a részlet tudósít, amelyben Kant leírja, hogyan gyógyította ki magát az „öreges köhögésből” csupán a kedély erejére támaszkodva [Kant 1997a: 448–449]. Korábban már érintettük Kantnak azt a tudósoknak szánt javaslatát, hogy séta közben tartózkodjanak a gondolkodástól. Szerinte a fejet és a lábat nem szabad egyszerre dolgoztatni, különben hipochondria és szédülés lép fel; séta közben inkább „engedjük hosszú pórázra a képzelőerő szabad játékát” [Kant 1997a: 447]. Kant ugyanúgy óv minket az étkezés közbeni gondolkodástól, olvasástól, ahogyan az éjszakai szellemi munkától is: a gondolkodásra nyugodt testhelyzetben, pihent fizikummal kell sort keríteni. Érdekes, hogy Friedrich Nietzsche ennek tökéletes ellentétét állította: szerinte éppen az olyan gondolatoknak nem szabad hinni, amelyek ülő helyzetben, „becsípődött belek” mellett születtek, helyette járkálva, „táncolva” kell gondolkodnunk [Nietzsche 2018: 225]. Témánk szempontjából szerencsére nem szükséges eldöntenünk, hogy Kantnak ezek a kései meglátásai mennyire mélyek, színvonalasak és helytállóak, ahogy Kant és Nietzsche ellentétes álláspontja között sem kell választanunk; a lényeg az, hogy *A fakultások vitája* is szemlélteti a Gemüt animus-jellegét.

4. MIÉRT NINCS SOHASEM IGAZÁN EGYEDÜL A KANTI SZUBJEKTUM?

Felmerül a kérdés, hogy ha a Gemüt természetéhez ilyen szorosan kötődik a magány állapota, akkor a kanti szubjektum nincs-e mindenkor végletesen egyedül. Ha a kedélyben megvan az egyedüllétre való eredendő törekvés [lehetősége], akkor mi tudja megóvni a végzetes elmagányosodástól? Bár láttuk, hogy Kant az elkülönülés elvi alapokon

nyugvó formáját akceptálja, és fenségesnek tartja, nem szabad elfelednünk, hogy ezzel együtt folyamatosan figyelmezteti olvasóit a magány veszélyeire is. A kérdés már csak azért is jogos, mivel a kanti kritikai filozófiával kapcsolatban gyakran felmerül a transzcendentális vagy módszertani szolipszizmus vádja [pl. Apel 2015: 58–59]. A fogalmat Edmund Husserl alkotta meg, aki ezt egy affirmálandó filozófiai kezdőlépésnek tekintette: eszerint a gondolkodónak saját transzcendentális egójából kell kiindulnia, és ebből az átmeneti szolipszizmusból a szubjektum el tud jutni végül az interszubjektivitásig [Husserl 2000: 42]. Bár ezt a kérdést itt aligha tudjuk eldönteni, és ennek a tanulmánynak nem is ez a célja, indirekt módon azért szeretnék felhozni pár szempontot amellett, hogy Kant a Gemüt feltételezésével és a szubjektív általánosság koncepciójával egy transzcendentális értelemben is társias szubjektumból indult ki, így Apelnek nincs igaza, amikor azt állítja, hogy a módszertani szolipszizmussal szemben csak a lényegyet nem érintő antropológiai, pszichológiai vagy politikai észrevételeket lehet felhozni [Apel 2015: 59].

Mindenekelőtt azt érdemes leszögezni, hogy Kant végül nem írta meg a transzcendentális filozófia rendszerét, hanem csak kritikai korpust hagyott hátra, így még csak szó sem lehet arról, hogy az énből mint valami princípiumból induljon ki – már csak azért sem, mert éppen ezt az eljárást kritizálja Descartesnál is [Kant 2009: 70, 330–340]. A rendszeralkotás szándékával fellépő Schelling *A transzcendentális idealizmus rendszere* című munkájában azonban tényleg az énből vagy intelligenciából indul ki, így kénytelen szembenézni a szolipszizmus problémájával. Azt állítja, hogy az intelligencia eleve korlátozva tapasztalja magát [ez garantálja a szabadságát], viszont az intelligenciát csak egy másik intelligencia korlátozhatja [hiszen az objektum hogyan gyakorolna hatást a szubjektumra?], így a szubjektum eleve feltételezi a koszubjektumok létét [Schelling 2008: 221–223]. Bár ez a kanti-fichtei alapokon nyugvó schellingi okfejtés közel sem ekvivalens Kant saját álláspontjával, azt azért szépen megvilágítja, hogy a transzcendentális idealizmus a szubjektumot csak akkor tudja tételezni, ha számol annak pluralitásával. Kant maga is egy olyan szubjektum-fogalommal dolgozik, amely már eleve rászorul a többi szubjektumra. *A tiszta ész kritikájának* egyik legfőbb célkitűzése az, hogy leleplezze az ész önhiúságát, kimutassa annak a régi ábrádnak a veszélyes voltát, hogy a megismerő ember kizárólag magából kiindulva, a priori, csak a tiszta észre hagyatkozva megismerje a valóságot. Ha egy ítélet kizárólag a szubjektum különös természetén alapul, akkor önmeggyőződésnek nevezzük,

és ahhoz, hogy valódi meggyőződésről beszélhessünk, ki kell állnia a közölhetőség próbáját: elvben mindenkinek el kell ismernie az érvényes voltát [Kant 2009: 638–639]. A *tiszta ész kritikájában* ezt még objektív feltételnek hívja Kant, mivel itt még nem kap akkora szerepet a szubjektumnak az az elvi sajátosság, ami *Az ítélőerő kritikájában* már meghatározóvá válik, így teljesen eltérő, esetleges szubjektumokkal számol, amelyek csak akkor mutathatnak egyezést, ha ismeretük mögött valami azonos objektív alap van. A későbbiekben egyre nagyobb hangsúlyt kap a szubjektív általánosság a Gemüt és az ítélőerő révén, s ez a váltás a szubjektíve is magyarázhatóvá teszi az egyezést. Például a százfadfordulón kiadott *Pragmatikus érdekű antropológiában* már azt hangsúlyozza, hogy a mások ítéletének van próbakő jellege, és enélkül minden ismerettel szemben felmerül a tévedés gyanúja [Kant 2005b: 23]. A logikai egoista nem törődik a többiek ítéletével, kedvét leli a közvélekedést kikezdő paradoxonokban: a probléma ezzel az, hogy a saját fejére támaszkodva nem tudja eldönteni, hogy mikor jár el logikusan, és mikor befolyásolják gondolatait saját privát affektusai. A szubjektív általánosság mindannyiunk számára elérhető ugyan, azonban azt, hogy tényleg a Gemüt sajátosságából indultunk ki, vagy engedtünk az érzelmeinknek, csak mások ítéletével összevetve tudjuk ellenőrizni. Így ez az általános szubjektum nagy bizonyossággal csak a társas együttműködés révén hívható elő.

A kanti szubjektum tehát már eleve rá van szorulva transzcendentalis értelemben is másokra, nem csupán antropológiailag, egzisztenciálisan vagy politikailag. Ahogyan ezt már többször érintettük, ennek kulcsa a kedély általános szerkezetében keresendő. A kései munkákban Kant fogalmilag is következetesen megkülönbözteti az elme, a kedély fogalmát a habituális-patologikus sajátosságoktól. *Az erkölcsök metafizikájában* a Gemüt [kedély] egyértelműen elválik a Gefühl [érzés] vagy a Empfänglichkeit [fogékonyság] fogalmaitól [Kant 1991: 513–514, KWSB 4: 530–531]. A kedély morálfilozófiai vonatkozása segít megértenünk azt, hogy miért rendelkezik az elme olyan általános karakterrel, amely egyúttal embertársaink létét is feltételezi, s teszi eleve társissá azt. Az ember erényessége a belső szabadság elérésére irányul, ezt a belső szabadságot pedig csak önuralom, indulataink és szenvedélyeink megzabolázása révén lehet elérni [Kant 1991: 522]. A kedélynek ehhez nyugvó állapotba kell kerülnie, elő kell segítenie az apátiát [Kant 1991: 523]. A belső szabadságot elért embert nevezi Kant úgy, hogy *homo noumenon*: ő az, aki képes a személyében egyúttal az egész emberiség iránti elkötelezettségre is [Kant 1991: 532–533]. Ez a lényegi

szubjektum tulajdonképpen minden véges eszes lény közös nevezője; olyasmivel rendelkezik, amit mindannyian osztunk. A kedély munkája és a szenvedélyek, affektusok megzabolázása nélkül azonban ez rejtve marad, hiszen befedik a természeti, esetleges, érzéki ember motivációi. Így bár mindannyiunkban ott van a kulcs a többiekhez is [nem érzéki konkrétságukban, hanem elméjük általánosságában], ezt csak közös munkával, a szubjektumok permanens kooperációjával tudjuk elérni. Éppen ezért írja azt Kant, hogy még a szeparatista mizantrópiába visszavonulva sem válhatunk embergyűlölővé, és még akkor is segítenünk kell másoknak [Kant 1991: 516], igazából még az önzőség [szolipszizmus] vétségébe sem eshetünk [Kant 1991: 568]. A *morál metafizikájában* kitér a korábban már általunk is tárgyalt esztétikai mizantrópiára, amelyben a szubjektum irtózik a többiektől, ám ennek ellenére a javukat akarja: az alapelvek diszkrepanciája zavarja [Kant 1991: 569]. Ez azért affirmálható, mivel itt a moralitásunk nem sérül.

Kant szerint az, hogy képesek vagyunk megragadni az ént, és hogy tudunk egyes szám első személyben beszélni, a megismerés hatalmas érdeme [Kant 2005b: 21]. Viszont ennek túlértékelése vezet az egoizmus három formájához, a már említett logikai, illetve az esztétikai és morális egoizmushoz [Kant 2005b: 23–25]. Az így értett egoizmusok hibája, hogy az empirikus ént azonosítják a mindannyiunkban közös szubjektivitással, holott előbbibe privátfeltételek is belejátszanak. A kanti szubjektum tehát ismeretelméleti, etikai és esztétikai szempontból is feltételezi más szubjektumok jelenlétét. Az első kettőre ebben a fejezetben, az esztétikaira pedig a 2. és 3. fejezetben igyekeztem érveket és példákat hozni.⁵

5. A TÁRSIATLAN TÁRSIASSÁG ÉS A VIRTUÁLIS EGYÜTTLÉT

A szubjektum, a véges eszes lény valójában még magányában is egy közösség tagja, legalább valamilyen virtuális társaság része, hiszen a felsőbb megismerőképességek egyikét sem tudná gyakorolni a többiek legalább hallgatólagos [jelen]léte nélkül: mint fizikai létező, állati mivoltában talán meglenne egyedül is, de emberként nem tud létezni társak nélkül. A magánnyal addig nincs gond, míg az egyén számol embertársaival, ellenérzése dacára segít rajtuk, valamilyen formában

---

⁵ A szubjektum esztétikai pluralitásának igazolására Kant antropológiai érveket is felhoz: például azt írja, hogy társak nélkül minden újdonságtól csak megrémülnénk, képtelenek lennénk élvezni azokat, így a kulturális vívmányok lehetetlenné válnának [Kant 2005c: 390].

figyelembe veszi az ítéleteiket [akár csak könyvek olvasása révén is], és számol tetszésélményeikkel.

Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemzőgből című jól ismert Kant-írásból is tudjuk, hogy a königsbergi filozófus az ember társiatlan és társias késztetéseinek antagonizmusát tartotta a kultúra mozgatóerejének [Kant 1997b: 47–48]. Az izolációs vágy legalább olyan fontos a fejlődéshez, mint a szeretetreméltó társias késztetések, hiszen nélkülük az ember sosem bontakoztatta volna ki képességeit. A magányra való törekvés tehát becsülendő is lehet [és még a nem becsülendő fajtája is lehet hasznos az emberiség fejlődésére nézve], azonban ügyelnünk kell rá, hogy közben ne adjuk fel társias motivációinkat. A teljesen magányosan élő ember, elszakítva minden társadalmi kötelektől, nélkülözve a társiasságot sosem lenne képes elszakadni az érdektől, sosem látná örömét a szépben, hiszen a civilizáció az általános megoszthatóság eszméjére épül [Kant 2003a: 214].

Mostanság, amikor a társas lét a szó másik értelmében is kezd mind inkább csak virtuálissá válni, fokozottan ügyelnünk kell arra, hogy legfeljebb az esztétikai mizantrópiáig jussunk el visszavonultságunkban, és semmiképpen se adjuk fel társias voltunkat. Ha nem így teszünk, és engedünk a magány intellektuális csábításának, akkor a megismerésünk hajóját zátonyra vezetjük [Kant 2009: 258], elveszítjük a szép iránti érzékünket, megtagadjuk erkölcsi kötelességünket, és olyanokká válunk, mint akik az „eszükkel tombolnak” [Kant 2003a: 189].

IRODALOM

- Apel, K-O. 2015. Első filozófia – ma? Fordította Weiss János. In: Apel, K-O. 2015. *A transzcendentál-pragmatikai diskurzuselmélet. Előadások és vitairatok, 1986–1998*. Budapest: L'Harmattan. 53–89.
- Arendt, H. 2002. Előadások Kant politikai filozófiájáról. Fordította Pató Attila. In: Arendt, H. 2002. *A sivatag és az oázisok*. Budapest: Gond – Új Palatinus. 225–372.
- Bohlken, E. 2016. Kants Theorie der Personalität als Selbstverhältnis in der „Tugendlehre” und in der *Kritik der reinen Vernunft*. *Kant-Studien* 107. évf. 2. szám. 219–255.
- Cassirer, E. 2001. *Kant élete és műve*. Fordította Mesterházi Miklós. Budapest: Osiris – Gond-Cura Alapítvány.
- Czeglédi A. 2016. Válasz-e a kérdésre? Töprengések Kant prekritikai esztétikájáról. In: Tánczos P., Varga R. [szerk.] 2016. „...Amennyi-

- ben szellemi lények vagyunk”. Tanulmányok Immanuel Kant aktu-
alitásáról.* Budapest: L'Harmattan. 181–196.
- Caygill, H. 2009. *A Kant Dictionary.* Oxford: Blackwell Publishing.
- Chepurin, K. 2010. Kant on the Soul's Intensity. *Kant Yearbook* 2. évf. 1. szám. 75–94.
- Horváth Z. 2020. *Immanuel Kant prekritikai fordulata.* Budapest: L'Harmattan.
- Husserl, E. 2000. *Karteziánus elmélkedések. Bevezetés a fenomenológiába.* Fordította Mezei Balázs. Budapest: Atlantisz.
- Kant, I. 1991. Az erkölcsök metafizikája. Fordította Berényi Gábor. In: Kant, I. 1991. *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája.* Budapest: Gondolat. 295–614.
- Kant, I. 1997a. A fakultások vitája három szakaszban. Fordította Mesterházi Miklós. In: Kant, I. 1997. *Történetfilozófiai írások.* Szeged: Ictus. 335–455.
- Kant, I. 1997b. Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből. Fordította Vidrányi Katalin. In: Kant, I. 1997. *Történetfilozófiai írások.* Szeged: Ictus. 41–58.
- Kant, I. 2003a. *Az ítélőerő kritikája.* Fordította Papp Zoltán. Budapest: Osiris – Gond-Cura Alapítvány.
- Kant, I. 2003b. Egy szellemlátó álmai, megmagyaráztatnak a metafizika álmai által. Fordította Vajda Károly. In: Kant, I. 2003. *Prekritikai írások 1754–1781.* Budapest: Osiris – Gond-Cura Alapítvány. 445–510.
- Kant, I. 2003c. Kísérlet a fej betegségeiről. Fordította Ábrám Zoltán. In: Kant, I. 2003. *Prekritikai írások 1754–1781.* Budapest: Osiris – Gond-Cura Alapítvány. 415–432.
- Kant, I. 2003d. Megfigyelések a szép és a fenséges érzéséről. Fordította Czeglédi András. In: Kant, I. 2003. *Prekritikai írások 1754–1781.* Budapest: Osiris – Gond-Cura Alapítvány. 285–414.
- Kant, I. 2005a. Megjegyzések Samuel Thomas Sömmerring *A lélek organonjáról* című írásához. Fordította Mesterházi Miklós. In: Kant, I. 2005. *Antropológiai írások.* Budapest: Osiris – Gond-Cura Alapítvány. 353–362.
- Kant, I. 2005b. Pragmatikus érdekű antropológia. Fordította Mesterházi Miklós. In: Kant, I. 2005. *Antropológiai írások.* Budapest: Osiris – Gond-Cura Alapítvány. 7–311.
- Kant, I. 2005c. Hátrahagyott antropológiai észrevételek. Fordította Mesterházi Miklós. In: Kant, I. 2005. *Antropológiai írások.* Budapest: Osiris – Gond-Cura Alapítvány. 363–636.

- Kant, I. 2009. *A tiszta ész kritikája*. Fordította Kis János. Budapest: Atlantisz.
- Kant, I. 2016. *Werke in sechs Bänden* [KWSB]. I-VI. Hrsg. von Wilhelm Weischedel. Darmstadt: Wissen Bildung Gemeinschaft.
- Nietzsche, F. 2000. Gondolatok és vázlatok a *Mi, filológusok* című korszerűtlen elmélkedéshez. Fordította Molnár Anna. In: Nietzsche, F. 2000. *Ifjúkori görög tárgyú írások*. Budapest: Európa. 131–222.
- Nietzsche, F.W. 2018. *A vidám tudomány. „La gaya scienza”*. Fordította Óvári Csaba. Máriabesnyő: Attraktor.
- Otabe, T. 2018. *An Iroquois in Paris and a Crusoe on a Desert Island: Kant's Aesthetics and the Process of Civilization*. *Culture and Dialogue* 6. évf. 1. szám. 35–50.
- Schelling, F.W.J. 2008. *A transzcendentális idealizmus rendszere*. Fordította Endreffy Zoltán. Szeged: Lectum.

AZ OROSZ KONYHA, KÖZTÉR, MAGÁNTÉR ÉS ÉRTELMISÉGI ÉLETVILÁG – ÚJRATÖLTVE

MESTER BÉLA

Bölcészettudományi Kutatóközpont,
Filozófiai Intézet, *Budapest*

---

*The Russian Kitchen
Public Realm, Privacy and Scholars' Life-World – Reloaded*

In the second year of the pandemic, a lot of experiences accumulated in the field of the online academic life. They are not restricted to the technological skills and to a new wave of the sensibility toward the questions of safety, digital privacy, and politics of the usage of big data, and personal data. They seriously touch new-type problems of the scholars' life-world. However, discourses about the new digital environment of the academic life usually focus on technological problems and safety questions linked with them, the aspects of our right for privacy appear in another meaning, as well. In the online conferences and meetings, a whale of private visual information was published what was never available uncontrolled before. The title of my paper refers to the kitchens of the Russian colleagues in Moscow and Murmansk what were not visible by me before the pandemic circumstances.

KEYWORDS: *academic life, life-world, pandemic, privacy, public realm*

I. BEVEZETÉS

Írásom címe az orosz bölcsész kollégák különböző oroszországi egyetemi városokban, különösen Moszkvában és Murmanszkban föllelhető lakásainak konyháira utal, amelyek közül váratlanul sokba pillanthattam be web-kamerán keresztül az elmúlt két évben, és amelyeket nyilvánvalóan nem láthattam volna sem élőben, sem távkapcsolatban a járványhelyzet körülményeit megelőzően, legalábbis nem ilyen nagyságrendben és nem ilyen sűrű egymásutánban. Ennek a váratlan vizuális tapasztalatnak a feldolgozását kísérelem meg a következőkben. A járvány szinte első pillanatától megjelenő, az új világhelyzetre elméleti reflexiót kínáló diskurzusban sokáig nem láttam semmi különösebb újdonságot, inkább azt tapasztaltam szomorkásan, hogy majdnem minden megszólaló saját kedvenc tételeinek igazolását látja a járvány történéseiben, ezért egyre erősebb lett bennem a meggyőződés, hogy ebbe az eszmecserebe nekem nem kell, nem érdemes már új szereplőként beszállnom. A világjárvány második évére azonban elég sok tapasztalat halmozódott már fel a mindennapok, de különösen az oktatási szféra és az akadémiai élet digitális átállásáról és ezek társadalmi hatásáról. Természetesen ez a diskurzus sem tartalmaz sok új elméleti újdonságot, hiszen a távmunka, a távoktatás és az üzleti, illetve akadémiai célú videokonferenciák gazdasági, társadalmi és lélektani hatásainak a tudományos vizsgálata csaknem olyan régi, mint az azokat tömegesen lehetővé tevő technológia megjelenése. A lényeges különbség csupán e technológiák tömegessé válása és ezzel benyomulásuk a mindennapi életvilágba. Egészen más dolog volt az ezredfordulón kísérleti online egyetemi kurzuson részt venni olyan vendégtanár vezetésével, aki abban a félévben nem tartózkodott az egyetem székhelyén, mint kényszerűen ráhagyatkozni a távkapcsolatra az egész tanrendben. Ebben az időben, dacára a rohamosan terjedő internet-hozzáférésnek, még mindig oly mértékű volt a technológiai szűkösség, hogy a résztvevőknek hozzászólásaik offline megírását ajánlotta a kurzus vezetője, kímélendő a drága és a folyamatos munka számára gyakran megbízhatatlan online kapcsolatra szánt időt. Az akkor még a jövőt előrevetítő videókonferencia technikájával való megismerkedésre pedig kevésnek bizonyult az akkori egyetemi és kutatóintézeti infrastruktúra; az egyik vezető mobiltelefon-társaság technológiai háttérét kellett igénybe venni. Az akkori elméleti reflexiónak a terminológiája is némileg eltért a mai fősodorbelitől; kulcsfogalma a ma már ritkábban – vagy ha igen, akkor inkább csak technikai értelemben – előforduló *számító-*

gép közvetítette kommunikáció [computer mediated communication, CMC] volt. Mindazonáltal már e mai szemmel primitívnek tűnő műszaki háttérrel is sikerült máig helytállóan bemérni az új kommunikációs formák lélektani működésmódját. Világossá vált, hogy akár oktatási, akár kutatási, akár üzleti célból akar kommunikálni valamely közösség, az együttműködés előbb-utóbb lazul vagy akár szét is esik, ha az írásban vagy videótámogatással lebonyolított folyamatos kommunikációt nem erősítjük meg időről időre valós időben és térben megvalósuló találkozásokkal. [Azt, hogy mégis milyen sűrűn kell megszervezni a valós időben és térben létrejövő találkozásokat, nagymértékben meghatározza a csoport mérete, kulturális sajátosságai és tevékenységük mibenléte, célja. Úgy tűnt azonban, hogy ez az időtáv semmiképpen nem lehet több három hónapnál, ami lényegesen meghaladja az utóbbi időszak korlátozásainak összesített idejét.] A középponti, ma is fontos lélektani kérdés tehát ebben az időben az volt, hogy főlválthatja-e a távkapcsolat a személyes találkozásokat, a válasz pedig erre határozottan nem volt. A gazdasági dimenzió vizsgálata kezdetben a mikroszintre összpontosított; azt hangsúlyozta, hogy a szükségtelenné vált repülőutak és az időnyereség mennyivel teszi olcsóbbá és ugyanakkor gördülékenyebbé a kommunikációt [esetleg az elmaradt utazások kedvező ökológiai hatására hívta föl még a figyelmet]. A szélesebb körű társadalmi hatásokra való reflexió azonban az ezredfordulón még szükségképpen jóslatokban és víziókban kellett, hogy kimerüljön; ennek komolyabb vizsgálatára értelemszerűen szükség volt az új kommunikációs formák tömeges használatára és ennek a tömeges használatnak megfelelő időintervallumban vizsgálható tapasztalatára.

Úgy tűnik, hogy a tapasztalatok felhalmozásához és elméleti vizsgálatuk megkezdéséhez szükséges idő éppen a világjárványt közvetlenül megelőző évekre telt el. Az új kommunikációs formák és technológiák valóságának szembesítése az egykori ígérekkel már ekkor elkezdődött, a járványidőszak körülményei azonban mind a mindennapi társadalmi gyakorlatban, mind az elméleti reflexióban az élükre állították és megkerülhetetlenné tették ezeket a kérdéseket. Az alábbiakban először nagy vonalakban áttekintem ennek a diskurzusnak a főbb vonalait, tételeit és azok együttes megjelenését a járványról magáról folytatott elméleti diskurzussal. Ezután rátérek az akadémiai szférának világjárvány által kikényszerített, fokozott online térbe költözésére, majd megfogalmazom azt a hipotézisemet, hogy ezen belül az utóbbi évtizedekben korábban soha nem látott módon kiterjedt konferencia-látogatási hálózat online térbe költözése annak szerkezete és a résztvevők

szakmai életében betöltött funkciója okán külön vizsgálándó, sajátos eset. Ezen a ponton térek vissza az online konferenciák új világában szerzett személyes tapasztalataimhoz, amelyet az orosz konyhák látványával példáztam. Végezetül megfogalmazok néhány vélekedést a nemzetközi konferencia-hálózatoknak a világjárvány utáni korszakban lehetséges és kívánatos jövőjéről (a kettő nem feltétlenül esik egybe).

2. AZ ÚJ KOMMUNIKÁCIÓS FORMÁK KULTÚRKRITIKÁJA, HÁTTÉRBE A JÁRVÁNYHELYZETTEL

Az új kommunikációs formák, elsősorban a közösségi média szerepének átalakulása, különösen annak megjelenése a politikai véleményformálásban, illetve lassan annak kisajátítása a politika számára az utóbbi években az elméleti reflexióknak szinte éppoly áttekinthetetlen szövegtengerét hozta létre, mint maguk az értelmezendő folyamatok. Itt nem lehet célozom még csak meg sem kísérelni ennek az irodalomnak az áttekintését, még a főbb trendek felvillantásának erejéig sem, hiszen erre a szellemi háttérre csupán egy speciális kérdés, az akadémiai szféra kényszerű online térbe költözésének az értelmezésére van szükségünk, és ezen belül is egyetlen szűkebb témára, a konferencia-látogatáson alapuló hálózatok alakulására összpontosítunk majd. Ezért elég lesz itt egyetlen könyvvel, a rá való reflexióval, valamint egy további esszével példázni a diskurzus számunkra fontos sajátosságait. Az idézett írások mindegyike a *Liget* folyóirat köréhez kapcsolódik, ami azért figyelemreméltó, mert ez a szellemi közösség a magyar kultúrán belül kiváltképpen érzékeny késő modern civilizációnk technológiai, környezeti és társadalmi kihívásainak elméleti reflexióira, anélkül, hogy elkötelezett lenne bármely meghatározott ökológia vagy társadalmi elmélet, illetve mozgalom iránt. A példaként említendő kötet Kiss Lajos András *A képzelőerő hatalma* című esszékötete [Kiss 2021], amely ugyan az évszám tanulsága szerint már a járvány idején látott napvilágot, ám nyilvánvalóan még az előző években, a járványhelyzet sejtelmétől mentesen elkészült írásokat tartalmaz. A kötet tágabb értelemben vett politikafilozófiai esszéinek kiindulópontja a *félelem* mint a politikai uralom és az arról való elméleti gondolkodás alapja, amely egyszerre biológiai és kulturális eredetű. Történetileg a kora újkori politikai gondolkodók, elsősorban Machiavelli és Hobbes által tárgyalt konkrét és realiztikus halálfélelemből, egészen pontosan az erőszakos haláltól való félelemből és az annak elkerülése érdekében létrehozott hatalmi intézményekből a jelen globális technikai civilizációban személytelen és tárgyatlan

szorongás jön létre, amely új típusú politikai hisztériák alapját képezi. A félelem tehát továbbra is a politika és a politikai gondolkodás alapja, azonban ennek a félelemnek az átalakulása maga után vonja a politikai hatalom gyakorlásának, majd az erről való elméleti gondolkodásnak az átalakulását. Kiss Lajos András az új kommunikációs formák kritikáját is logikusan és meggyőzően illeszti be a félelmen alapuló politikai hatalom alapfogalmán alapuló gondolatmenetbe. Kiss Lajos András elemzése szerint korunk három nagy politikai hisztériát kiváltani képes félelme közül a bevándorlástól és az ökológiai válságtól való félelem után a harmadik a *technológiától*, ezen belül a *kommunikációs technológiától* való félelem. Ugyanakkor a kommunikációs technológia és az annak alapján működő kommunikációs hálózatok a félelem további, új típusú öngerjesztő folyamatait indítják be. Az e hálózatokban rendre kialakuló, manapság sokat emlegetett véleménybuborékok kialakulása elősegíti a társadalom szétesését mindinkább fragmentálódó és egymástól elszigetelődő identitáscsoportok halmazára, amelyek minél inkább egyneműek és minél inkább kiépítik sajátos identitásuk narratíváit, annál inkább fogékonyak az egzisztenciális szorongásra és az ebből eredő politikai hisztériákra. Ez az egzisztenciális félelem nem azonos a kora újkori ember halálfélelmével; korunk embere a világ szerencsésebb felén legtöbbször nem attól fél, hogy meggyilkolják, hanem attól szorong, hogy identitásában semmisül meg, valamiképpen nem lehet majd többé az, akinek gondolja és érzi magát. [A főtiekben meglehetősen szabadon interpretáltam Kiss Lajos András gondolatait, inkább csak kiindulópontnak tekintetem és igyekeztem továbbgondolni azokat a jelen írás szempontjából. Fejtegetéseimet azonban kétségtől az ő könyve inspirálta, így az elemi tisztesség megköveteli, hogy e helyen rá hivatkozzam.] A fragmentálódó identitáscsoportoknak a paradox összefüggése a modern technikai civilizációval nem új gondolat. Korábban az volt az általános vélekedés, hogy a modernizáció folyamata, miközben uniformizálja a mindennapi életet, gyors ütemben számolja föl például a vallási alapú étkezési és érintkezési tabukat. Elég régi azonban annak a felismerése, hogy a technológiának és a viszonylagos jólétnek ellentétes civilizációs hatása is lehet; hiszen éppen a modernizáció teremt meg azokat a körülményeket, amelyek technikai és anyagi feltételei szinte bármilyen extrém és rigorózus vallási előírás olyan szigorú betartásának, amelyre korábban éppen a szűkösség miatt nem volt lehetőség. Az emberiség szerencsésebb része megengedheti magának, hogy például mindenkor a meggyőződése szerinti étrendet kövesse az éhhalál veszélye nélkül. Ennek a jelenségnek a leírásában

azonban – számomra Márkus Györgynek egyik előadása volt ebben a tekintetben megvilágító erejű [l. Márkus 1999] – korábban még nem szerepelt sem az a momentum, hogy a vizsgált identitáscsoportokat nem pusztán anyagi létükben tartja fenn a technikai civilizáció, hanem ugyanez a technológia szolgáltatja a csoport kohézióját biztosító egymás közötti kommunikációt is, sem az identitáscsoportok egzisztenciális szorongása nem tűnt még föl ekkor a kutatóknak.

A technológia mint félelemforrás és a társadalom apró identitáscsoportokra való szétesésének gondolatát extrém módon alátámasztotta a járványhelyzet. Elsőre elég itt példaként az Angliában felgyújtott 5G tornyokra utalni, amelyek képei a híradókban ugyan valószínűleg elképzelhetetlenek lettek volna 2019 végéig, ám az akkor még nem komolyan vehető felszólításra – „Gyűjtsuk föl!” – valószínűleg lehetett már példát találni valahol a közösségi média bugyraiban. A második gondolatot érdemes bővebben kifejteni. Erre reflektál Kovács Gábor [2021] kifejező című esszéje is [*A kiborg szorongása járvány idején*], amelyben Kiss Lajos András főntebb taglalt kötetét a járványhelyzet tapasztalatai alapján olvassa, abból a perspektívából, amelyet a könyv szerzője írásainak megfogalmazásakor még nem sejtethetett, ugyanakkor egyfajta keserű történeti beigazolódást nyújtanak elemzéseim számára. Kovács Gábor [2020] korábbi, még a magyarországi járványügyi korlátozások első időszakára reagáló esszéjének éppen ez az indító gondolata, és erre referál a címe is [*Facebook és haláltánc*]. Ma már nem árt emlékeztetni rá, hogy ezt az időszakot Magyarországon leginkább a *tárgyatlan szorongás* jellemezte: szigorú korlátozások, általános egzisztenciális félelem, ugyanakkor viszonylag kis esetszám, melynek következtében az emberek többségének a személyes ismeretségi körében még nem jelentek meg fertőzöttek, betegek. [Később ez megváltozott; a betegség a mindennapi tapasztalat része lett, ám addigra az emberek mintegy belefásultak a félelembe, hiszen biológiailag képtelenek vagyunk hosszabb ideig folyamatosan rettegni.] Kovács elemzése szerint a hírszolgálat és a hírfogyasztás átalakuló szerkezete együtt és egyszerre, egymást áthatva jelenik meg a járvány okozta világvége-hangulattal; ebben különbözik a jelen helyzet bármely korábbi, természeti katasztrófa okozta, de a kommunikációs környezet miatt másképpen lefolyó pániktól. A járványhelyzet miatt amúgy is szorongó, a hétköznapiánál is nagyobb hírérrettel megvert embert a hagyományos, fizikai kontaktuson alapuló kapcsolatok kényszerű nélkülözése elemi erővel taszította tovább azokba a véleménybuborékokba, amelyekben a társadalomnak a jelentős része már korábban is éppen elég mélyen elmerült. Ebben

a kommunikációs környezetben különösen élesen jelentkezett az az ambivalens érzület, amely a technológiához való késő modern viszonyt jellemzi. Egyfelől meg vagyunk győződve a tudomány és a technika mindenhatóságáról: a járvány legyőzhető az újonnan kifejlesztendő gyógyszerekkel, elsősorban a szinte már csodaszerként várt vakcinákkal és a technikai eszközökkel, amelyek között a lélegeztetőgépek váltak a közbeszédben emblematikussá. Másfelől azt tapasztaljuk, hogy a legegységesebb egészségügyi cikkekben és közszükségleti árukban is pillanatok alatt újra megjelenhet a hiány. [Ki gondolta volna, hogy gond lehet az egyszerű, azelőtt nálunk csak kelet-ázsiai turistákon látott utcai maszk beszerzése, vagy az, hogy újra hiánycikk lehet a vécépapír, illetve az üzletekben korlátozzák az egyszerre megvásárolható ásványvíz mennyiségét.] Ezeknél az inkább kellemetlen és jelképi erejű, mint igazán húsbavágó hiányoknál jóval fontosabb, gyakran életveszélyes, ám a mindennapi életvilágot kevésbé érintő társadalmi tapasztalat volt az a szűkösség, amely éppen az életmentő technológia hozzáférhetőségében mutatkozott meg, lásd a lélegeztetőgépek és a gyógyszerek, vakcinák elosztási protokolljai körüli bonyodalmakat, vitákat. Ezek végső eredője voltaképpen az, hogy nincsen igazán jó megoldás; azzal szembeesülünk, hogy etikai dilemmáinkat nem oldja meg mindig a korlátlan bőség: van, hogy nem jut majd *időben* mindenkinek mindenből.

A technológiába vetett korlátlan bizalom és a szűkösség együttes megtapasztalása érthető módon fölébreszti a technológiának való kiszolgáltatottság érzését; hiszen a helyzet az, hogy minden azon a technológián múlik, amelyhez korlátosabban férnek hozzá, mint bármikor [és ez a korlátosság látványosan és brutálisan jelenik meg az első oltási hullám kaotikus jeleneiben, nem is beszélve azok haláláról, akiknek a járvány lombardiai kitörésekor nem jutott már lélegeztetőgép]. Ez a helyzet még érzékenyebbé teszi a közvéleményt a járványhelyzetben hozott kormányzati intézkedések értelmezésére, kritikájára. Értelmezési keretként, nem meglepő módon, Michel Foucault *biohatalom* fogalma kínálkozott, hiszen a francia gondolkodó annak idején maga is egy 17. századi pestisjárvány hatósági kezelésének az elemzéséből indult ki. Nem megkerülhető a *kivételes állapot* gyakran emlegetett fogalma sem, hiszen valószínűleg ez az emberiség történetének az első pillanata, amikor valóban és *egy időben kerül* kivételes állapotba a globális társadalom egésze. A járvány előtti és a járvány alatti hatalomgyakorlás folytonosságát és hasonlóságát Európában először természetesen Kína szembetűnő és éppen a járvány miatt a figyelem aktuális középpontjában álló példáján vettük észre. A számunkra távoli

és az utazási korlátozások miatt éppen a járvány idején személyesen megközelíthetetlen ország viszonyai azonban inkább a távoli borzongás érzületét váltották ki, felidézve a 20. századi irodalom legismertebb disztópiáinak világát, hiszen a totális ellenőrzés, noha viszolygással tölt el, *mégsem velünk, európaiakkal történik*. Ami az igazi, elméleti belátásokat is hozó vitákat kiváltotta Európában, az érthető módon saját társadalmaink járvány alatti helyzete, saját tapasztalatunk. [Az európai járványhelyzetnek már a kezdetétől fogva számtalan elméleti reflexió jelent meg, és ezeket mindjárt gyűjteményes kiadásokba, tematikus összeállításokba rendezték a folyóiratok és a könyvkiadók, amelyekbe beválogatták a téma klasszikus előzményeinek számító szövegeket is. A járványfilozófia egyfajta boomját, burjánzását figyelhettük meg, egyfajta szakirodalmi járványt az orvosi járvány körülményei között. Kovács Gábor idézett esszéje a szakfolyóiratokban megjelent egyik legkorábbi tematikus összeállítást idézi, I. Foucault et al. 2020.] A szerteágazó vita egyik szála már korán a telekommunikációs gyakorlatok átalakulására, társadalmi szerepére összpontosult. A leginkább gyakorlatias következtetés, hogy a járvány alatt megszokott új kommunikációs formák tartósan beépülhetnek a társadalmi gyakorlatba, a humán- és társadalomtudományok új feladata pedig fölteni ennek a helyzetnek a várható következményeit, különös tekintettel a távmunkában, a távoktatásban és az online kereskedelemben bekövetkezett nagyságrendi ugrásra. [Az első kérdés logikusan az volt, hogy valóban lényeges volt-e ez az ugrás; ma már úgy látszik, hogy igen.] Témánk szempontjából érdekesebbek azonban azok a jellegzetesnek mondható fölvetések, amelyek a szeparáltság, az egyedüllét és a globális kommunikációban való részvétel ellentétes, ám együttesen jelentkező tapasztalatára összpontosítanak. Az első megközelítések megmaradnak az ellentét kiemelésénél pusztán technikai módon vagy etikai következtetéseket is levonva. A technikai megközelítés azt emeli ki, hogy az otthonmaradásra, szeparációra éppen azokon a médiumokon keresztül szólítanak föl bennünket, amelyek egyébként a mind sűrűbb és mind globálisabb behálózottságot célozzák, ily módon akaratlanul is kiélezve a szélsőséges karantén-magány és a még szélsőségesebb egymásra utaltság kontrasztját. Ennek etikai oldala az a paradoxon, hogy a fizikai távolságtartás betartása a társadalom, a többi ember iránti erkölcsi felelősségből következik: minél távolabb tartjuk magunkat egymástól fizikailag, annál közelebb kerülünk a másikhoz morálisan. Ezeknek a típusú paradoxonoknak a vizsgálata voltaképpen az emberi állapot modernitásbeli megfogalmazásának az alapkérdéseihez vezet vissza bennünket, amelynek olyan mélyre nyúl-

nak vissza a gyökerei az európai gondolkodásban, mint például a kanti *társiatlan társiasság* fogalma, amely ezúttal teoretikus leírásból egészen konkrétan átélhető személyes valósággá vált. Kovács Gábor azzal zárja itt hivatkozott gondolatmenetét, hogy hosszabb távon téves az az elképzelés, amely szerint „a fizikai bezártságot kiváltjuk a végtelen digitális tereken vándorlás korlátlan szabadságával, [hiszen b]ármenynyire szeretnénk, mégsem lehet virtuális énünket leválasztani fizikai egzisztenciánktól” [Kovács 2020: 17]. Ehhez a vélekedéshez írásom végén egy speciális nézőpontból még visszatérek, előbb azonban röviden érintenem kell az akadémiai szféra járványügyi állapotára megfogalmazott elméleti reflexiók jellemzőit.

3. AZ AKADÉMIAI SZFÉRA KÖZÉRZETE A JÁRVÁNYHELYZET KÉNYSZERŰ ONLINE TERÉBEN

Az akadémiai élet új digitális környezetéről folyó diskurzusok általában a technikai problémákra és az ezekkel összefüggő biztonsági kérdésekre összpontosítottak, úgy tűnik, jóval kevesebb volt a tudományos közösség közérzetére, mentális állapotára való reflexió, mint általában a járvány és a járványügyi intézkedések társadalmi hatásáról szóló írásokban. Volt ebben talán némi altruizmus is: a valóban halálos veszélyben dolgozó, illetve gazdasági válsághelyzetbe került szakmákhoz képest komfortos helyzetben lévő tudományos kutatók és egyetemi oktatók nem vélhették izlésesnek előállni a saját közérzeti problémáikkal, látva, hogy mások összemérhetetlenül nagyobb bajban vannak. Az akadémiai szféra online térben kényszerűen és tömegesen megjelenő résztvevőinek a problémái kezdetben és gyakran még most is klasszikus adatvédelmi problémaként jelentek meg. A biztonság, a digitális magánélet, valamint az adattömegek és a személyes adatok kezelésének kérdései iránti érzékenység újabb hullámát figyelhettük meg. Az egyes online platformok vélt vagy valós biztonsági problémáiról folytatott szenvedélyes viták, az egyes intézmények által végül kiválasztott platformokról folytatott megbeszéléseknek a józan megfontolásnál jóval hevesebb, néha szinte a hitvitákhoz hasonló hangvétele azonban arra figyelmeztetett, hogy itt is a társadalom egészében megfigyelthez hasonló érzület megjelenéséről van szó, amely a technológiára mint megmentőre való ráutaltság és az annak való kiszolgáltatottság ambivalenciáján alapul. Ott még nem tartunk szerencsére, hogy tudományos kutató vagy egyetemi professzor uszítson az 5G-tornyok felgyújtására, ám az a

hisztéria például, amellyel gyakran ecsetelték egyes kommunikációs platformok végzetes hatását a felhasználó magánélethez való joga szempontjából, ugyanennek az általános, technológiával kapcsolatos társadalmi érzületnek a sajátos, értelmiségi módon racionalizált formája. A kétségtelenül fennálló, valós jogi és intézményi stratégiai okok mellett egyfajta rossz közérzet jele az a feltűnő gondosság is, amellyel az online rendezvények dokumentálását, felvételek készítését és azok nyilvánosságát igyekeztek ez a szféra szabályozni. Az argumentációt itt is igyekeztek racionális, a tudományos közösség számára ismerős keretben tartani. Az egyik leggyakoribb, kézenfekvő érv például az volt, hogy meg kell gátolni egy még publikálatlan tudományos eredmény kiszivárgását egy kényszerűen online tartott munkamegbeszélésen óvatlanul készített felvétel gondatlan nyilvánosságra kerülése révén. A tudománykommunikációs probléma itt természetesen valós és fontos, ám a reakciók érzelmi telítettségéből úgy tűnik, hogy valami más is áll a háttérben, aminek felismerését és kimondását a tudományos közösség megszokott fogalomhasználatá, általánosan elismert problémahagyománya akadályozza.

A tudományos kommunikáció egyik fontos alrendszerének a járványhelyzet alatti működéséből veszem a további példákat. A konferencialátogatások hálózatáról van szó, amelyet kevesebb elméleti reflexió érintett az elmúlt időszakban. [Érthető módon, hiszen kezdetben javarészt azzal voltunk elfoglalva, hogy az egyetemi órákat, vizsgákat és a legszükségesebb munkahelyi megbeszéléseket, értekezleteket le tudjuk valahogyan bonyolítani.] Ez a sajátos, az utóbbi években a globalizációtól nem függetlenül nagyra nőtt és kétségtelen vadhajtásokat is magában foglaló kommunikációs hálózat nem teljesen analóg sem az üzleti, sem az egyetemi szféra információ- és véleménycsere-rendszereivel. Itt domináns a hálózat kutatásban *gyenge kapcsolatok rendszerének* nevezett modell, amelynek egyre nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a tudományos kommunikáció és innováció világában. Zenei hasonlattal élve, egy fizikai térben vagy online tartott egyetemi órán az állandó tagokból álló, meghatározott hangszeres összeállítású zenekar kottából játszik, míg egy műhelykonferencián azok a zenészek improvizálnak, akik éppen ott tudnak lenni. Az online szemináriumon azok látják egymást a web-kamerán kissé más látószögéből, akik egyébként is ismerik a másikat a fizikai térből, míg egy online konferencián olyan magánjellegű képi információk hatalmas mennyisége válik óhatatlanul nyilvánossá, amelyek korábban egyáltalán nem voltak elérhetőek azok számára, akik most

láthatják, sőt, nem tudják kikerülni, hogy lássák. Nem nagy lelepleződésekre, családi titkok kiszivárgására kell gondolnunk, csak olyasmire, mint egy háttérben felvillanó elferdült ruhafogas az előszobában, kopott, préselt lemezből készült szobaajtó vagy a címben említett orosz konyhák berendezése. Semmi különös, de a sokadik eset után az emberben, persze, ha nem fásul bele az egészbe, mégis fölmerül: mit keresek én egy sohasem látott, vagy alig ismert kolléga konyhájában, esetleg egy olyan városban, ahol sohasem jártam. Saját tapasztalatommal példázva a jelenséget: amikor a járvány elején megrendeztük az első a Murmanszk–Budapest hibrid konferenciát, nem volt ilyen kellemetlen érzésem, hiszen az orosz kollégák a munkahelyükön voltak, abban az egyetemi előadóteremben, ahol már jártam korábban, és ottani partnerem is fölismerhette a mi tárgyalótermünket, ahol korábban már előadott. A kommunikációs helyzet egyenlő volt, nem lehetett olyan érzésünk, hogy mintegy akaratlanul *meglessük* egymást. A speciális probléma éppen a konferenciarendszer alapjából, a *gyenge kapcsolatok hálózatából* ered, éppen ilyen körülmények között vagyunk érzékenyek magántereink nehezen definiálható és főleg megvédhető vizuális intimitására; még ha nem is tudjuk sokszor megfogalmazni, hogy mi kelti bennünk ezt a bizonytalan kényelmetlenségi érzést. Éppen ezért nem lehet azonos módon tárgyalni a konferenciahálózat kényszerű online térbe költözését például az irodai *home office* munkavégzés járványhelyzet alatti kiterjedésével.

Mindezekért, ha a tudományfinanszírozás döntéshozói közül bárkinek is eszébe jutna, hogy a *home office* kiterjesztésének és a környezetszennyező tömeges üzleti utazások korlátozásának manapság divatos gondolatához csatlakozva szorgalmazza a konferencialátogatás kommunikációs hálózatának végleges online térbe költöztetését, ennek a nagyon is lehetséges ötletnek határozottan ellent kell mondanunk. A konferencia ugyanis nem azért van, mint egy munkahelyi értekezlet, ahol előre megformulázott információkat közlünk és vitatunk meg egymással, hanem sokkal inkább azért, hogy ötleteket, belátásokat kapjunk egymástól az előadások előtt, alatt és főleg utánuk, a kávészünetben vagy a konferencia városában tett sétán. Fontos, hogy a résztvevők többsége ne itt lakjon és így fizikailag is kiszakadjon szűkebb életvilágából. Az attikai filozófus így fogalmazta meg a tudás elsajátításának a lényegét:

„Hiszen a végső belátást nem lehet szavakkal kifejezni, miként az oktatás szakásos tárgyait: az érte szakadatlanul végzett közös munka és az igazi életközösség eredményeként egyszerre csak felvillan a lélekben – akárcsak egy kipattanó szikra által keltett világo sság s azután már önmagától fejlődik tovább.” [Platón: *Hetedik Levél* 341c–d. Ford. Faragó László.]

Az „igazi életközösség” kifejezésen természetesen sok mindent lehet érteni. Az is igaz, hogy amire Platón a saját életvilágában utalt, annak valószínűleg nincs meg a megfelelője a mi életvilágunkban; és a mai tudományos közösség életvilágát nem biztos, hogy kiismerné, nem is beszélve arról, hogy képes lenne-e *otthonosan* mozogni benne. Az viszont bizonyosnak látszik, hogy az online térben folytatott eszmecsere sok mindenre alkalmas, ám arra talán a legkevésbé, hogy „igazi életközösséget” képezzen, melynek hatására a belátás „egyszerre csak felvillan a lélekben”.

A jelen tanulmány *Az eszmék áramlása és a nemzeti filozófiai hagyományok kialakulása: határokon átnyúló dialógusok* című orosz–magyar bilaterális kutatási program keretében készült [Orosz Alapkutató Alap; No. 20-511-23002].

IRODALOM

- Foucault, M. et al. 2020. Coronavirus and philosophers. *European Journal of Psychoanalysis* 2020. március URL: < <https://www.journal-psychoanalysis.eu/coronavirus-and-philosophers/?fbclid=IwAR3vn9BkTRgTltb0IV7VXw6n8SxyzdDh6sDpMYDDVsk5v9ZpAwhf2KV6R08> > Legutóbbi hozzáférés: 2021. július 28-án.
- Kiss L. A. 2021. *A képzelőerő hatalma*. Budapest: Liget Műhely Alapítvány.
- Kovács G. 2020. Facebook és haláltánc. *Liget* 33. évf. 4. szám. 4–23.
- Kovács G. 2021. A kiborg szorongása járvány idején. *Liget* 34. évf. 2. szám. 154–174.
- Márkus Gy. 1999. Vélekedéseink rendszertelensége. Ford. Mester Béla. *Világosság* 40. évf. 10. szám. 3–13.

VÉSZHELYZET A KORONAJÁRVÁNY IDEJÉN

VÉSZHELYZET A DIGITÁLIS KORBAN

BAKÓ ROZÁLIA KLÁRA

Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem,
Csíkszeredai Kar, *Csíkszereda*

Crisis Situations in the Digital Age

We live in a fast paced global and mobile world, in a risk society – in Ulrich Beck’s terms – where the new lifestyles and socio-economic practices challenge organizations’ and communities’ resilience by multiplying crisis situations. Under these circumstances, given the internet-enabled multi-modal and affordable communication, it is a must to create and maintain proper crisis communication channels and practices. This short paper highlights key theoretical insights and policy guidelines to an effective crisis communication for the digital age, with an emphasis on gaps, and steps to be taken.

KEYWORDS: *crisis communication, crisis situation, gaps and steps*

VÁLSÁGOK KORÁT ÉLJÜK

A válsághelyzetek – vagy köznapibb szóval élve: vészhelyzetek – életünk szerves részei, vélik a szakértők [Coombs 2020, Komor 2008, Sellnow–Seeger 2021]. Egy felgyorsult, globalizált, mobilis világban élünk, ahol gyakran váltunk helyek, helyzetek, tevékenységek és társas interakciós terek között. A késői modernitásra jellemző „kockázat-társadalom” – Ulrich Beck hatásos fogalmával élve – fokozottan termeli a válsághelyzeteket, próbára téve a közösségek és az intézmények reagálóképességét: „a kockázatok érintenek bennünket, mintegy a civilizáció utalja ki nekünk őket” [Beck 2003: 32].

Egy átfogó meghatározás szerint „a válság az egyén, a csoport, a szervezet vagy a társadalom életében megnyilvánuló nehéz helyzet, súlyos zavar, amelynek kimenetele jó is, rossz is lehet. Ellentétben a köznapni értelmezéssel, a végkifejletben a pozitív lehetőség is benne van” [Komor 2008: 135]. A válsághelyzet több szakaszból áll a szakember szerint: veszély, kialakulás, emelkedés, tetőpont [fordulópont, krízis], hanyatlás és megoldás. Válsághelyzetben gyakran kommunikációs deficit, kommunikációs zavar léphet fel: ilyenkor rémhírek és álhírek kelnek szárnyra, és ez pánikot okozhat a lakosság körében. Ez különösen érvényes napjaink digitális társadalmára, ahol már az idősebb korosztály is „felköltözött” a világhálóra, bár digitális írástudás terén még a naivitás korszakában él, és kritikátlanul elfogad minden olyan információt, amit a médiabuboréka felkínál neki.

Vészhelyzetre gondolunk akkor, amikor kisebb-nagyobb léptékű, rövid távon megoldhatatlan problémahalmazba ütközünk: ez bekövetkezhet hirtelen vagy egy hosszabb folyamat eredményeként. Egy képzettársítási gyakorlat többnyire negatív fogalmakkal kapcsolja össze a vészhelyzetet, de – az alábbi ábra példáján – pozitív töltetű szavak is eszünkbe juthatnak.

A vészhelyzetre jellemző, hogy fenyegeti az egyéneket, csoportokat, közösségeket és intézményeket bejáratott működésmódjait, rutinjait; kizökkenti a társadalom szereplőit a komfortzónából és a kihívások zónájába vagy akár a pánikzónába taszítja őket. A pánik rossz tanácsadó, és akit felkészületlenül ér egy ilyen válsághelyzet, gyakran elhamarkodott döntéseket hoz. Ezért a válságkezelés egyik fontos eleme a felkészültség, illetve a jó kommunikáció. A hatékony válságkommunikáció a válság minden szakaszában kulcsfontosságú [Coombs 2020, Komor 2008]. A megfelelő válságkommunikáció fontos a közvélemény tájékoztatása és alakítása szempontjából is, hiszen az információ torzulása komoly zavart okozhat a válságkezelés folyamatában, a válságenyhítés során.

1. ábra: Képzettársítási gyakorlat a vészhelyzet fogalmára

Forrás: saját szerkesztés

VÁLSÁGKOMMUNIKÁCIÓ – DE HOGYAN?

A rosszul menedzselte válságkommunikáció odavezethet, hogy az érintettek nem ismerik fel a kockázatokat, alábecsülik a vészhelyzetet – vagy éppen túlbecsülik azt – és ésszerűtlenül cselekednek, vagy nem jutnak hozzá ahhoz a kulcsfontosságú információhoz, amelyre szükségük van az ésszerű döntéshozatalhoz. Az első táblázatban összefoglaltuk azokat a tényezőket, amelyek korlátozzák a kockázat felismerését.

1. táblázat: A kockázatfelismerést korlátozó tényezők

1.	Túl gyenge krízishelyzet-jelzések.
2.	Figyelemelterelő, zavaró tényezők jelenléte.
3.	A krízishelyzetet jelző forrás hitelessége kérdéses.
4.	Nem megfelelő csatornák a kockázatközlésre.
5.	A krízist jelző üzenetek elvesznek az egyéb, rutinüzenetek tömegében.
6.	A krízist jelző üzenetek rendszeresen eltorzulnak.
7.	Intézményi vagy szakmai normák akadályozzák a kockázatok közlését.
8.	A kockázatról szóló üzenetek szembemennek a főáramú hiedelmekkel.
9.	A jelzések nem elég következetesek, nem állnak össze koherens üzenetké.
10.	A jelzések nem jutnak el a megfelelő célcsoportokhoz.

Forrás: Sellnow–Seeger 2021: 35 [Turner alapján]

A kockázatkezelés és ennek szerves részeként a kockázat-kommunikáció akkor sikeres, ha egy meghatározott lépéssort követünk a válságkezelés során egy tervszerinti protokoll alapján úgy, hogy közben rugalmasak maradunk, tekintettel a gyorsan változó helyzetre [Dobó 2017, Fenyvesi 2005]. A szakemberek az alábbi lépéssort határozták meg – a 2. táblázatban összefoglaltak szerint.

2. táblázat: A kockázatkezelés lépései

Tevékenység	Kulcskérdés	Eredmény
1. A kockázat azonosítása.	Valós a kockázat?	Elhisszük, hogy van kockázat.
2. Kockázat-értékelés.	Lépnünk kell valamit?	Motiváció a védekezésre.
3. Elhárítási módok keresése.	Mit tehetünk a elhárításért?	Döntési alternatívák.
4. Elhárítási akció kiválasztása.	Mi lenne a legjobb módszer?	Elhárítási terv.
5. Elhárítási akció végrehajtása.	Most kell lépnünk?	Válasz a kihívásra.
6. Információs szükségletek.	Milyen információk kellenek?	Információs szükségletlista.
7. Kommunikációs lépések.	Mit és honnan kell tudnom?	Információkeresési terv.
8. Kommunikációs akciók.	Most van szükségem az információra?	Döntési információgyűjtés.

Forrás: Sellnow–Seeger 2021: 51

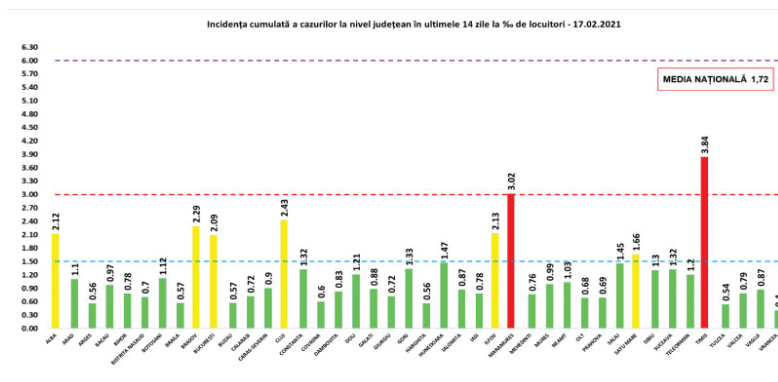
Griffin [2001] – Weick elméletére hivatkozva¹ – megállapítja, hogy a szervezés célja nem más, mint többértelmű információk értelmezése. Különösen érdekes megközelítés ez a válsághelyzetekre vonatkoztatva, hiszen kibernetikai értelemben az információ nem más, mint a bizonytalanság megszüntetése. A szervezett fellépés szerepét nehéz alábecsülni, és ebben a kommunikáció elengedhetetlen összetevő, főleg vészhelyzetben. A közösségi média korában pillanatok alatt elterjedhetnek pánikkeltő álhírek, összeesküvés-elméletek, szándékosan félrevezető információk, ezért nagy szerepe van a koherens, hiteles, szervezett hatású kommunikációnak.

Ugyanakkor fontos a többcsatornás, egyes célcsoportokhoz igazított kommunikáció: a világháló gyorsan juttat el multimodális [képi, szöveges, hangalapú] információt az érintettekhez, ezért érdemes

¹ mely szerint a szervezetek lényegében információs rendszerek [Griffin 2001: 245].

kihaszni ezt a lehetőséget. A vizualitás különös szereppel bír e tekintetben [Arnheim 1980, Pettersson 2019, 2020], hiszen az információ tömegtermékké vált [Tószegi 1994] és gazdasági, társadalmi, kulturális szakadékokon átívelve eljut szinte mindenüvé: kérdés, hogy képesek vagyunk-e dekódolni, megfelelően értelmezni és felhasználni azt [Máruntelu 2016]. A hatósági válságkommunikációban már bejáratott gyakorlat a színekkel jelzés, például az időjárással kapcsolatos információk közlésére: zöld – nincs probléma; sárga – problémás, odafigyelést igényel; narancs – fokozott odafigyelést igényel; vörös – vészhelyzet, kiemelt odafigyelést igényel. A koronavírus-járvány három színekkel jelölve a fertőzöttségi ráták szerint sorolja be a területi egységeket [megyéket, országokat]: zöld, sárga és vörös.

2. ábra: Fertőzöttségi jelentés Romániában megyei bontásban, színekkel
 Forrás: www.digi24.ro, 2021. február 17.

A Magyar Szabványügyi Testület [2015] kiemeli a jól strukturált katasztrófaelhárítási tájékoztatás szerepét, melyhez az ISO 22322:2015 nemzetközi szabvány ad eligazítást: egyfelől a nyilvánosság figyelmeztetésére általában, másfelől a színekkel jelölt riasztás használatához. Az ISO 22324 szabvány részletesen meghatározza a színekkel jelölt riasztás értelmezését:

Vörös: a fennálló veszélyre utal, felhívja a figyelmet arra, hogy a biztonsági intézkedéseket haladéktalanul be kell tartani.

Sárga: óvatosságra int, felkészít a biztonsági tevékenységek végrehajtására.

Zöld: a biztonságos állapotot jelzi, ebben az esetben nincs szükség intézkedésre.

A színekódszabvány további színeket és felhasználási módokat ír elő, ezzel is a gyors, könnyen dekódolható válságkommunikációt támogatva.

ZÁRSZÓ HELYETT

A válságkommunikáció egy komplex, többszereplős, jól megtervezett és koherensen irányított folyamat, melynek külön tudománya van, és minden formális kormányzati struktúra, intézmény – kicsiben és nagyban – köteles alapszinten felkészülni rá, a kockázatcsökkentés és a katasztrófaelhárítás érdekében. Az Egészségügyi Világszervezet meghatározása szerint a kockázatkommunikáció „a kockázattal kapcsolatos információ [egészségügyi vagy környezeti] interaktív cseréje a kockázatbecslők, a vezetők, a média, az érdekcsoportok és a lakosság között” [2005: 13]. Többszereplős játék tehát a katasztrófaelhárítást segítő kommunikáció, de a főszerep a hatóságoké.

A digitális korra jellemző gyors, interaktív, informális, szűretlen kommunikáció során nehéz kontrollálni az üzeneteket [Bakó 2012], hiszen vannak véleményvezérek, filterbuborékok, összeesküvés-elméletek, álhírek – és a digitális írástudás hiányzó láncszemei minden szinten. Ezért kiemelt szerepe van a hatósági koherens, hiteles, többcsatornás, érthető, megfelelően illusztrált kommunikációnak. A 2020-ban kirobbant koronavírus-járvány rávilágított a válságkommunikáció hiányosságaira, a közösségek és az intézmények felkészületlenségére, az intézményi szereplők közötti együttműködés hiányosságaira [Hatcher 2020, Piller et al. 2020, Ruiu 2020]. Ugyanakkor rávilágított a digitális világ kárenyhítő szerepére is: a jövő elkezdődött.

IRODALOM

- Arnheim, R. 1980. A Plea for Visual Thinking. *Critical Inquiry* 6. évf. 3. szám. 489–497.
- Bakó R. K. 2012. Crisis Communication Online: Principles and Practices. *Social Science Research Network*, 2021. május 11. <http://ssrn.com/abstract=2231202>
- Beck, U. 2003. *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: Századvég Kiadó.
- Coombs, W. T. 2020. Conceptualizing Crisis Communication. In: Heath, R. L., O’Hair, H. D. [eds.] *Handbook of Risk and Crisis Communication*. New York and London: Routledge, 99–118.

- Dobó M. 2017. A stratégiai tervezés átalakulása válságok és vis maior helyzetek következtében In: *Tudás és innováció a XXI. század gazdaságában: Válogatás a Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar oktatóinak 2016-os tanulmányaiból [Magyar Tudomány Ünnepe 2016]*. Eger: Eszterházy Károly Egyetem Liceum Kiadó, 53–77.
- Egészségügyi Világszervezet [WHO]. 2005. *Veszély-, kockázat- és expozícióbecslésben használt fogalmak/terminus technikusok egy-séges [harmonizált] gyűjteménye*. Budapest: Országos Közegész-ségügyi Központ.
- Fenyvesi É. 2005. A hatékony válságkommunikáció. *ResearchGate*, 2021. május 11. https://www.researchgate.net/profile/Fenyvesi_Eva/publication/280383421_A_hatekony_valsgakommunikacio/link/55b36f0708ae092e9651e72b/A-hatekony-valsagkommunikacio.pdf
- Griffin, E. 2001. *Bevezetés a kommunikációelméletbe*. Budapest: L'Harmattan.
- Hatcher, W. 2020. A Failure of Political Communication Not a Failure of Bureaucracy: The Danger of Presidential Misinformation During the COVID-19 Pandemic. *The American Review of Public Administration* 50. évf. 6-7. sz. 614–620.
- Komor L. 2008. *Szervezeti kommunikáció*. Gödöllő: Szent István Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Társadalomtudományi Intézet.
- Magyar Szabványügyi Testület. 2015. *Figyelmeztető jelzések vész-helyzetekben*. 2021. május 11. <http://www.mszt.hu/web/guest/figyelmezteto-jelzesek-veszhelyzetekben>
- Mărunțelu, T. G. 2016. Îmbunătățirea alertelor publice în situații de urgență. *Calitatea: acces la succes* 17. évf. 151. sz. 9.
- Pettersson, R. 2019. *Message Design*. Tullinge: Institute for Infology.
- Pettersson, R. 2020. *Information Design Theories*. Tullinge: Institute for Infology.
- Piller, I., Zhang, J., Li, J. 2020. Linguistic diversity in a time of crisis: Language challenges of the COVID-19 pandemic. *Multilingua* 39. évf. 5. sz. 503–515.
- Ruiu, M. L. 2020. Mismanagement of Covid-19: lessons learned from Italy. *Journal of Risk Research* 23. évf. 7-8. sz. DOI: 10.1080/13669877.2020.1758755
- Sellnow, T. L., Seeger, M. W. 2021. *Theorizing Crisis Communication*. Hoboken, NJ: Wiley and Sons, 2nd edition.
- Tószegi Zs. 1994. A képi információ. *Az Országos Széchényi Könyvtár Fü-zetei* 6. sz. 3–56.

DIGITÁLIS ÁTALAKULÁS-DISKURZUSOK A COVID19-JÁRVÁNY IDEJÉN A KOLOZSVÁRI IT-NAGYVÁLLALATOK HONLAPJÁN

TŐKÉS GYÖNGYVÉR ERIKA

Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem,
Marosvásárhelyi Kar, *Marosvásárhely*

Discourses on Digital Transformation During the Covid19 Epidemic on the Websites of Large IT Companies from Cluj-Napoca, Romania

Digital transformation was a topical issue before the Covid19 pandemic in 2020, but during the pandemic, the economic, social and everyday life in the digital space has intensified the need or necessity for digital transformation. The aim of this study was to track the digital transformation discourse of large IT companies based in Cluj-Napoca between 1 March and 31 December 2020. The study involved a thematic content analysis of 107 corporate entries identified on the websites of 15 large Cluj-based companies, which were related to the Covid-19 epidemic. The companies studied communicated mainly with their functional target groups, namely customers and employees. The companies identified the epidemic situation with uncertainty, crisis and the need for change. Their main message was that the status quo was no longer sustainable and that technological change could help to overcome the crisis. The results of the exploratory analysis are in line with the literature, which shows that the Covid-19 epidemic has reinforced the positive understanding of digital transformation processes and their stronger link with socio-economic development.

KEYWORDS: *digital transformation, discourses, Covid-19 epidemic, IT companies in Cluj, thematic analysis of web content*

BEVEZETŐ

A digitális átalakulás a 2020-ban kitört Covid19-járvány előtt is időszzerű kérdés volt, azonban a pandémia idején a digitális térbe szorult gazdasági, társadalmi és mindennapi élet felerősítette a digitális átalakulás igényét vagy szükségszerűségét [Twilio 2020, McKinsey Digital 2021]. A gazdasági vállalatok az információközlésük és kommunikációjuk révén legitimálják működésüket, tehát valóságteremtő gyakorlatot végeznek, olyanként reprezentálva a társadalmi és gazdasági élet valóságát, amely legjobban megfelel az elvárásainak és érdekeiknek [Berger– Luckmann 1996, Heracleous 2004, Jorgensen–Phillips 2002].

A digitális átalakulás társadalmi reprezentációjában a gazdasági vállalatok közül a szoftver- és IT-ágazatban dolgozó vállalatok kiemelt szereplők, hiszen számukra a digitális technológia gyorsütemű fejlődése és széles körű integrációja a gazdasági hasznosságuk és fontosságuk záloga [Maciag 2018]. A digitális átalakulás keretezésében a szoftver- és IT-vállalatok, a gyorsütemű technológiai változások kezdeményezőiként és kivitelezőiként hangadó szerepet töltenek be, és ilyenként erős hatást fejtenek ki a digitális átalakulás folyamatainak társadalmi és gazdasági befogadása, illetve beágyazódása terén. A szoftver- és IT-vállalatok rendkívüli mértékben ösztönzik a digitális technológiára épülő innovációk terjedését és hasznosítását valamennyi gazdasági ágazatban. Látásmódjukra a digitális átalakulás folyamatainak kedvező értelmezése és a digitális átalakulásnak a társadalmi és a gazdasági fejlődéssel való összekapcsolása jellemző [Avgerou 2010].

Jelen tanulmányban a kolozsvári székhelyű IT nagyvállalatok digitális átalakulás-diskurzusainak alkalmazkodását követem nyomon a Covid19-járvány idején. Az elemzés a romániai IT vállalatok digitális átalakulás-diskurzusait feltáró nagyobb volumenű kutatás¹ leágazása, amely során a 2020. március 1-je és december 31-e közötti időszakban közzétett webes tartalmak kerültek áttekintésre. A kutatás módszere a minőségi tartalomelemzés; a vizsgálati mintába a kolozsvári nagyvállalatok honlapján a Covid19-járvány témakörben megjelenő szöveges anyagok kerültek.

---

¹ A digitális átalakulás diskurzusai. A globális, a magyar és a román tulajdonban lévő szoftver és IT-vállalatok digitális átalakulás-diskurzusainak összehasonlító elemzése a honlapjukon közzétett tartalmak alapján. Domus szülőföldi ösztöndíj, 2018–2019, Tókes Gyöngyvér Erika [kutatásvezető], Vincze Hanna Orsolya [társkutató].

A DIGITÁLIS ÁTALAKULÁS

Az utóbbi években szinte minden iparágban a vállalatok erőfeszítéseket tettek az új digitális technológiák előnyeinek kiaknázása érdekében. A digitális átalakulás azonban többet jelent az egyes üzleti folyamatok digitalizálásánál. A digitális átalakulás magába foglalja a kulcsfontosságú üzleti műveletek átalakítását, hatással van a termékekre és folyamatokra, valamint a vállalati szerkezetekre és a vezetési elgondolásokra [Matt–Hess–Benlian 2015]. Természetesen a digitális átalakulás alapfeltétele a digitális technológia beszerzése, amely önmagában is elég nagy befektetést jelent, azonban nem azonos ezzel [Westerman–Bonnet– McAfee 2014]. A digitális átalakulás a vállalatok megújulását jelenti a technológiai integráció által.

A digitális átalakulás azokra a változásokra vonatkozik, amelyek a digitális technológiák bevezetésének következményeként jelennek meg a vállalat üzleti modelljében. A digitális átalakulás összetett kérdés, amely a vállalat összes szegmensét érinti [Hess et al. 2016]. Hessék kidolgozták a digitális transzformációs keretrendszert [DTF], amelyben a digitális átalakítási törekvés négy kulcsfontosságú dimenzióját különítik el:

- Technológiahasználat. A digitális technológiák használatának sajátosságai tükrözik a vállalat elképzelését az új digitális technológiák alkalmazása tekintetében.
- Értékkeremtés. A digitális átalakulás a vállalat értékkeremtési potenciálját gyarapítja.
- Szerkezeti változások. A vállalat felépítésének, a folyamatoknak és a képességeknek a megváltoztatására vonatkoznak, amelyek szükségesek az új technológiák nyújtotta lehetőségek kihasználásához.
- Pénzügyi változások. A digitális átalakulás költségeinek fedezési képességére utal.

A digitális átalakulás nem mindig fokozatosan történik és természetes fejlődés eredménye, hanem forradalmi átalakulás formáját is öltheti. A piaci versenyben a főáramban lévő vállalatok a kevésbé jövedelmező piaci igényeket nem fedik le, ezáltal helyet hagynak olyan forradalmi megoldásoknak, amelyek alkalmazásával egyes vállalatok a piac kevésbé jövedelmező szegmenseinek kiszolgálásából magas bevételekre tesznek szert. Ilyen körülmények között a digitális technológia integrációja forradalmi átalakulást eredményez [Christensen–Raynor– McDonald 2015].

A digitális átalakulás az aktuális technológiai trendek vállalati integrációjára vonatkozik, mint például mesterséges intelligencia és gépi

tanulás; dolgok internetje [IoT], okoseszközök és viselhető technológia; Big Data; intelligens terek és okos helyek; felhőtechnológia és peremszolgáltatás; digitálisan kiterjesztett valóság [VR, AR, MR]; hangszisztemek és chatbot-ok, robotok és együttműködő ipari robotok; önirányító járművek stb. [Marr 2020].

A DIGITÁLIS ÁTALAKULÁS DISKURZUSAI

A vállalatoknak az önmagukról, tevékenységeikről, kapcsolataikról és a világról szóló beszédmódja nem tekinthető semlegesnek, hanem a valóságértelmezések megteremtésében és alakításában cselekvő szerepet töltenek be [Jorgensen–Phillips 2002].

A digitális átalakulás társadalmi reprezentációjában az IT-ágazatban dolgozó vállalatok kiemelt szereplők, hiszen számukra a digitális technológia gyorsütemű fejlődése és széles körű gazdasági és társadalmi integrációja a gazdasági szerepük megerősítését szolgálja [Maciag 2018]. A digitális átalakulás előnyös diskurzusainak kialakulását a kutatási eredmények is támogatják, hiszen a digitális technológia sikeres vállalati integrációja versenyképességet és hatékony kapcsolattartást biztosít [Owoyele 2016, Kapferer 2008].

A digitális technológia és a társadalom viszonyának értelmezésében két nagy elméleti nézőpont ütközik, éspedig a technológiai determinizmus és a technológia társadalmi beágyazódásának hangsúlyozása. A technológiai determinizmus a technológia és a társadalom viszonyát túlzottan leegyszerűsíti, a technológiai fejlődésnek biztosítva meghatározó szerepet. A technológia társadalmi befogadását hangsúlyozó szemlélet szerint a technológiai fejlődés a társadalmi élet szerves részét képezi; a kutatási és fejlesztési döntések társadalmi prioritásokat jelölnek, és ezekből az értékítéletekből kiindulva bizonyos technológiák jönnek létre [Webster 2007 [1995]].

A digitális technológia és társadalom viszonyának tárgyalásában szintén fontos kérdés, hogy a technológia nagymértékű elterjedése a természetes fejlődést vagy a forradalmi átalakulást ösztönzi a társadalomban. A társadalmi fejlődés fogalmának tisztázása számos akadályba ütközik, ezért azok a kutatók, akik a digitális technológia társadalmi fejlődést eredményező hatását emelik ki, a társadalmi fejlődés fogalmát magától érhetőnek tekintik. A társadalmi fejlődés képviselői a digitális technológia elterjedését a kedvező társadalmi és kulturális átalakulás, illetve a gazdasági növekedés ösztönzőjeként értékelik. A kutatók másik része a digitális technológia társadalmi elterjedését olyan folyamatnak

tekintik, amely a társadalmi érdekkonfliktusok megerősödéséhez és az ebből fakadó tagolódás elmélyüléséhez, s végül bizonyos társadalmi szegmensek egyértelmű kirekesztéséhez járul hozzá [Avgerou 2010].

A szervezeti diskurzuselemzés különösen eredményes a szervezeti élet néhány vonatkozásának vizsgálatában, mint például identitásépítés, intézményesülés, stratégiaalkotás és szervezeti változás. A szervezeti diskurzusok azonban csak a befogadó társadalmi-kulturális-politikai környezet figyelembevételével tanulmányozhatók, és a működő társadalmi diskurzusokhoz kapcsolódnak [Hardy 2001]. A digitális átalakulás a szervezeti változás témakörébe illeszkedik. A szervezeti változásnak és ezen belül a digitális átalakulásnak a szervezeti diskurzusain keresztül elemzése a szervezet tulajdonosainak és ügyvezetőinek jelentésképzési és értelmező folyamatát ragadja meg [Phillips-Oswick 2012]. A szervezeti változás diskurzív elemzése pont arra világít rá, ahogyan az átalakulás folyamatát és végeredményét a szervezet tulajdonosai és ügyvezetői jelentéssel töltik fel. Ugyanakkor, kontextusként fontos szerepe van az információs társadalomnak és a tudásalapú gazdaságnak, amelyben a digitális átalakulás diskurzusai értelmet nyernek. Bizonyos diskurzusok annyira ésszerűnek tűnnek, hogy a létrehozókat meghaladva, mások is ismételni kezdik. Ennek következtében alakulnak ki a domináns diskurzusok, amelyek állandó versenyben vannak egymással, és ismétlésük során újratermelődnek, vagy átalakulnak [Hardy 2001: 28].

1. ábra. A digitális átalakulás vállalati diskurzusai [saját szerkesztés]

	Fejlődés diskurzusa		
Professzionális diskurzus	A versenyképesség megőrzése a technológiai innovációk beépítése által	Az ember és a gép szinergiája a fenntarthatóság megvalósításáért	Univerzális diskurzus
	A versenyelőny megszerzése a robbanásszerű technológiai innovációk alkalmazása által	Az emberi élet forradalmi átalakulása a technológiai fejlődés hatására	
	Forradalmi diskurzus		

A digitális technológia integrációja, az információs társadalom és a vállalati változás reprezentációinak összevonásából az alábbi vállalati digitális átalakulás-diskurzusok körvonalazódnak:

- Univerzális és fejlődésorientált diskurzus: a technológia az emberi és társadalmi fejlődés szolgálatában áll;
- Univerzális és forradalmi diskurzus: a technológia forradalmi változást eredményez az emberi és társadalmi életben;
- Professzionális és fejlődésorientált diskurzus: a legfrissebb technológiai fejlesztések és megoldások gazdasági értékteremtő és hatékonyságnövelő szerepet töltenek be;
- Professzionális és forradalmi diskurzus: a technológiai újítások alkalmazása a piacra való berobbanás és a versenyelőny megszerzésének eszköze.

A COVID19-JÁRVÁNY HATÁSA A VÁLLALATOKRA

A globális üzleti tanácsadó cégek felmérései alapján a Covid19-járvány a digitális átalakulás felgyorsulását eredményezte [Twilio 2020, McKinsey Digital 2021]. A Twilio megbízásából a több mint 500 alkalmazottal rendelkező globális nagyvállalatok körében készült felmérés szerint a Covid19-járvány nagymértékben felgyorsította a digitális átalakulást és stimulálta az erre a célra szánt költségvetést. A pandémia okozta lezárások miatt a vállalkozások minden iparágban az ügyfelek és vásárlók eléréséhez, valamint a munkavállalói biztonság megteremtéséhez egyik napról a másikra kellett alternatív megoldást találniuk. A távmunka bevezetése a belső vállalati folyamatok digitális átalakulását igényelte. A vállalatok 96–97 százaléka szerint a kialakult helyzet 6–7 évvel felgyorsította a digitális kommunikációs stratégiájuk életbe léptetését, ugyanis ez volt a járványra adott alapvető válaszlépésük.

A Covid19-járványból való kilábalás a vállalatok számos dimenzióját érintő újjászervezést igényelt. A technológiai átalakulás sikerre vitele a munkaerőtől és a vezetőktől is új képességeket igényel, amelyekkel a vállalatok jelenleg is küzdenek. A gazdaságilag legjobban teljesítő vállalatok új alkalmazottakat keresnek, míg más vállalatok a jelenlegi munkatársak átképzésére fektetik a hangsúlyt. A digitális átalakulásban legsikeresebb vállalatoknál nagyobb valószínűséggel vannak olyan technológiai vezetők, akik az általános vállalati stratégiát aktívan alakítják, illetve az innovációban és a termékfejlesztésben is jelentős szerepet kapnak [McKinsey 2021].

MÓDSZERTAN

A kutatás feltáró jellegű vizsgálat volt; célja a kolozsvári székhelyű IT nagyvállalatok kommunikációjában a Covid19-járvány hatására megjelenő témakörök azonosítása és beillesztése az IT vállalatok létező digitális átalakulás diskurzusainak típusaiba.

A vizsgálati mintát 15 olyan vállalat alkotta, amelynek alkalmazotti létszáma meghaladta a 250 főt. A mintába került vállalatoknak a honlapjain a „Covid”, „Covid19” keresőszavakkal elért találatok tartalom-elemzésére került sor. A keresésre 2021 áprilisában került sor. A talált bejegyzések száma 107 volt. A vizsgált vállalatok sajátosságait az 1. számú táblázat tartalmazza, a szürkével besatírozott vállalatok esetén a kulcsszavas keresés eredménytelen volt.

1. számú táblázat. A kolozsvári nagyvállalatok jegyzéke

A cég neve	Létrehozásának ideje	Alkalmazottak létszáma	Származási ország
Endava	1997	2559	Anglia
Cognizant Technology Solutions	1998	1613	AEÁ
NTT Data Romania	2000	1052	Japán
Betfair Romania	2007	782	Anglia
Arobs Transilvania	1998	637	Románia
Nagarro iQuest Romania	1998	602	Anglia
MSG Systems Romania	2008	519	Németország
3Pillar Global Romania	2006	482	AEÁ
Yardi Romania	2006	459	AEÁ
Evozone	2005	459	Románia
Accessa IT Romania	2014	356	Németország
Yonder Romania	1993	334	Hollandia
Wolter Kluwer Romania	2002	314	AEÁ, Hollandia
MHP Consulting Romania	2014	265	Németország
Altran Romania	2011	253	Franciaország

A vizsgálat előfeltételezése az volt, hogy kolozsvári székhelyű IT nagyvállalatok honlapján felerősödik a digitális átalakulást sürgető diskurzus.

A DIGITÁLIS ÁTALAKULÁS DISKURZUSOK A KOLOZSVÁRI IT NAGYVÁLLALATOK HONLAPJÁN A COVID19-JÁRVÁNY IDEJÉN

A digitális átalakulás helyzete Romániában

Az IT-szektorban a digitális átalakulás terén már a Covid19-járványt megelőzően jelentős eredmények látszottak az AEÁ és az Európai Unió alapszövegeiben [Gerguri-Rashiti et al. 2015]. Az átmeneti [vagyis szocialista] gazdaságokban az IT-szektor szintén fellendülőben volt, a nagyvállalatok pedig a digitális átalakulás amerikai és európai tapasztalatait követték. A fejlődő országok gazdaságában a vállalatok számára a híd a digitális technológia képezi a globális piacok felé. Ezekben a gazdaságokban különösen fontos, hogy a versenyképesség növelése érdekében az új digitális technológiák potenciálját a vállalatok kihasználják [Gerguri-Rashiti et al. 2015].

A digitális fejlettséget mérő DESI 2020 index alapján a digitális technológiák vállalati bevezetése Romániában lemaradásban van, 40[100] alatti pontszámmal. Európai szinten a digitális átalakulásban a nagyvállalatok járnak az élen, a kis- és középvállalatok [KKV] többsége még nem alkalmazza az új digitális technológiákat. Románia a 27. helyen áll a 28 uniós ország közül a digitális technológia vállalati integrációja terén. A romániai vállalkozások 23 százaléka osztja meg az információkat elektronikus úton, míg a közösségi médiát csak 8 százalék használja [DESI 2020]. Romániában nagy különbség van a nagyvállalatok, valamint a kis- és középvállalatok digitális kommunikációja között: a nagyvállalatok 79 százaléka, míg a KKV-k 45 százaléka van honlapja [Eurostat 2019].

A digitális átalakulás intenzitása gazdasági ágazatok szerint változó. Az OECD [2019] kimutatásai szerint a digitális átalakulás legnagyobb intenzitást a telekommunikáció, a pénzügyek és biztosítás, a közlekedés, a jogi- és könyvelési szolgáltatások, az IT-szolgáltatások, a reklám és üzleti szolgáltatások, a tudományos kutatás és fejlesztés, a közigazgatási szolgáltatások, tehát általában a szolgáltatások területén mutat. Összehasonlítva más gazdasági ágazatokkal, az IT-szektor Romániában is előnyös helyzetben van, ahol a vállalatok 68 százaléka rendelkezik honlappal. Az általános helyzetet magyarázza, hogy Románia nem rendelkezik nemzeti digitális átalakulási stratégiával a vállalkozások számára [DESI 2020].

Covid19-járvánnyal kapcsolatos webes kommunikáció

A digitális átalakulás romániai helyzete miatt a kolozsvári székhelyű nagyvállalatok honlapján megjelenő Covid19-járványra utaló tartalom tematikus vizsgálatát tekintettük indokoltnak. A tizenöt nagyvállalat közül kilencnek a honlapján szerepelt olyan tartalom, amelyet a „Covid” és a „Covid19” keresőszavak eredményeztek. A talált tartalmak vizsgálatának összefoglaló tematikus elemzését az 2. számú táblázatban foglaljuk össze:

2. számú táblázat. A kolozsvári székhelyű nagyvállalatok Covid19-járvánnyal kapcsolatos témakörei

Hol beszélnek róla?	Kinek van címezve?	Miről szól?	A járvány megnevezése	A járvány kihívása	A járvány és digitális átalakulás
Endava Blog Szolgáltatások Társadalmi szerep [29]	Munkaerő Ügyfelek	Új munkaformák Versenyképesség növelése	Digitális szükség-sze-rűség kor-szaka A bizonyta-lanság kor-szaka	Rugalmas-ság, alkal-mazkodás, versenyké-pesség	Katalizálja a digitális átalaku-lást, amely szükség-szerűvé vált
Cognizant Technology Solutions Hírek Szolgáltatások Társadalmi szerep [18]	Munkaerő Ügyfelek Közösség	Táv munka előnyei, hátrányai Webinárium: alkalmazko-dás módjai Közösség-építés fon-tossága Adományok orvosoknak	--	Az ügy-feleknek és társa-dalomnak szüksége van a se-gítségre	--
NTT Data Romania Hírek [8]	Nyilván-osság	Digitális átalakulás lépései	--	Közössé-gek erősí-tése	Szorosabb együttmű-ködés az ügyfelekkel

Nagarro iQuest Romania Hírek [7]	Munkaerő Ügyfelek	Távmunka Munkavég- zés bizton- sága Digitális átalakulás	Krízis	Legyőzni a krízist	Az új nor- mális meg- teremtése a techno- lógia segít- ségével
MSG Systems Romania Hírek [6]	Munkaerő Nyilvá- nosság	A kommun- káció erősí- tése Adományok az egész- ségügy részére	Krízis, bi- zonytalanság	Alkalmaz- kodás	Az új nor- mális, az új munkarend a digitális átalakulás által
3 Pillar Global Hírek/ Betekintés Szolgáltatások [11]	Ügyfelek	Webinárium: alkalmazko- dás módjai	Krízis, bi- zonytalan- ság, válto- zást kiváltó	Alkalmaz- kodás	Felgyor- sítja az áttérést a digitális kereskede- lem felé
Yonder Betekintés Blog Éves beszámoló [8]	Ügyfelek	Innováció fontossága	Abnormális, radikális változás éve, kihívás	Változás	Új világ, új normális, új valóság az innová- ció segít- ségével
MHP Consulting Romania Szolgáltatások Társadalmi szerep [3]	Ügyfelek	A helyzet javulása innovációs robbanással lehetőséges	Krízis, para- digmaváltás	Változás, Fenntart- hatóság	Jobb normális, új mun- karend, digitális felelősség
Altran Romania Betekintés Blog Hírek [17]	Ügyfelek	Visszatérni az üzleti fejlődéshez	Krízis	Megújulás Társulni kell a glo- bális vírus- ellenes harchoz	Felgyor- sított digitális átalakulás, innováció révén

ÉRTELMEZÉS ÉS KONKLÚZIÓ

A vizsgált vállalatoknak a digitális átalakulással kapcsolatos kommunikációjának a tematikus tartalomelemzése a Covid19-járvány időszakában három szempontot követett: a honlapokon keresztüli kommunikáció célcsoportjai és a kommunikációs üzenetek témái; a járványhelyzet megnevezése és megfogalmazott kihívásai; a járványhelyzet hatása a digitális átalakulás reprezentációjára.

A mintába került tartalmak a vállalatok blogján, a hírekben vagy a szolgáltatások bemutatásánál jelentek meg. A vizsgált vállalatok elsősorban funkcionális célcsoportjaikkal kommunikáltak, és pedig az ügyfelekkel és az alkalmazottakkal. A társadalom felé három vállalat közölte állásfoglalását a Covid19-járvánnyal kapcsolatban. A vállalatok a járványhelyzetet a bizonytalansággal, a válsággal és a változás szükség-szerűségével azonosították. Üzenetük az volt, hogy az eddig érvényes status quo-t már nem lehet fenntartani, és a válsághelyzet leküzdéséhez változásra van szükség, amelyet a technológiai integráció segíthet. Egy vállalat volt, amelyik forradalmi változást sürgetett. A vállalatok különbözőképpen látták a helyzet kihívását: a legtöbben a rugalmasságot és az alkalmazkodást, míg mások a változást és a megújulást emelték ki. Az első esetben a válság hátrányainak leküzdését, míg második esetben a válsághoz való pozitív hozzáállást hangsúlyozták.

A vállalatok jelezték felelősségvállalásukat mind az alkalmazottakkal, mind az ügyfelek iránt. Az üzenetek többsége az ügyfelekhez szólt két témakörben: megerősítették az ügyfeleket, egyrészt, a minőségi szolgáltatások további biztosításáról bármilyen körülmények között, másrészt a szakmai támogatásukról tanácsadás formájában. A bejegyzések olyan tanácsokat fogalmaztak meg járványhelyzettel való megküzdés érdekében, mint például a digitális átalakulás lépései és kihívásai, a távmunkavégzés és az alkalmazottak motiválása, a vállalati és a tágabb közösségek erősítésének lehetőségei.

A járvány időszak első hónapjában az érintett kilenc vállalat tájékoztattott, hogy az országos járványügyi intézkedéseket betartják, és a munkaerő áttért a távmunkára. Ugyanakkor, hangsúlyozták, hogy ez a változás nem jelent hátrányt az ügyfelek számára, hiszen továbbra is az ügyfelek szolgálata a cél. Ugyanakkor, az alkalmazottak egészségügyi biztonsága is prioritás számukra, ezért akár beruházásokat is alkalmaztak a távmunka megfelelő feltételeinek kialakításához. Felhívták a figyelmet a digitális felelősségre és az alkalmazottak lehetőségére, hogy a vállalati rendszerekhez biztonságosan hozzáférjenek.

Három vállalat a társadalmi felelősségvállalásának a közösség felé való megnyilvánulásáról is tájékoztatott, és elsősorban az egészségügyi rendszer és dolgozók számára nyújtott kezdeményezéseket ismertették.

A Covid19-járványra adott válaszokat az új normális helyzet kialakulás lépéseinek tekintették, amelyek lényege a digitális átalakulás katalizálása, felgyorsítása. Az új normális állapot a vállalat egészségének működését érintette ugyan, de hangsúlyozottabban mégis az ügyfeleket és a munkaeerőt. A webes vállalati kommunikációnak az ügyfelek és a munkaeerő korábban is fontos célcsoportjai voltak, hiszen a honlap a vállalati identitás közvetítésének és a hivatalos kommunikációnak a platformja [Tőkés 2019]. Az 1. ábrán felvázolt digitális átalakulás- diskurzusok közül nyolc vállalat esetében a digitális átalakulásról szóló kommunikációjuk a fejlődésorientált diskurzushoz tartozott, egy vállalat [MHP Consulting] tartotta forradalminak a szükségszerű innovációs lépéseket. A vállalatok beszédmódja vállalati vagy ágazati szinten maradt, ezért a professzionális diskurzusokhoz sorolható. Ennek megfelelően, a vállalatok kommunikációja a digitális átalakulást a Covid19-járvány idején a társadalmi fejlődés szolgálatában állónak keretezte; ugyanakkor a vállalatok számára a legfrissebb technológiai fejlesztések és megoldások integrációja gazdasági értékteremtő és hatékonyságnövelő szerepet tölt be, amely egyben az új normális helyzethez való alkalmazkodás és a megújulás lehetősége.

A kutatás hiányosságai közé sorolom a vizsgált vállalatok alacsony számát, azonban a kutatás elérte célját, hiszen betekintést nyújtott a 2020-ban kitört koronavírus-járványnak a digitális átalakulás-diskurzusaira kifejtett hatásaiba az IT-szektorban. A kutatás hipotézise igaznak tekinthető, hiszen a vállalatok a kialakult válsághelyzet megoldását a digitális átalakulásban vélték felfedezni, habár a diskurzusok egyelőre ágazati szinten maradtak. A kutatás több módon folytatható: egyrészt érdemes lenne nagyobb elemszámú romániai mintán követni az IT-szektor vállalatainak digitális átalakulás-diskurzusait, továbbá összehasonlítani a jelen kutatás eredményeit egyéb ágazatok szintjén kialakult digitális átalakulás-diskurzusokkal.

IRODALOM

- Avgerou, Ch. 2010. Discourses on ICT and Development. <https://itidjournal.org/index.php/itid/article/view/560> letöltve: 2020. 04. 20.
- Berger, L. P., Luckman, Th. 1996. *The Social Construction of Reality*. London: Penguin Books.

- Christensen, C. M., Raynor, M. E., McDonald, R. 2015. What is Disruptive Innovation? *Harvard Business Review* 12. <https://hbr.org/2015/12/what-is-disruptive-innovation> letöltve: 2019. 04. 20.
- European Commission. 2020. The Digital Economy and Society Index [DESI]. <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/desi> letöltve: 2021. 07. 01.
- Eurostat. 2019. Digital economy and society. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/digital-economy-and-society> letöltve: 2021. 07. 01.
- Gerguri-Rashoti, S., Ramadani, V., Abazi-Alili, H., Dana, L-P., Ratten, V. 2015. ICT, Innovation and Firm Performance: The Transition Economies Context. *Thunderbird International Business Review* 59. évf. 1. sz. 92–103. DOI: 10.1002/tie.21772
- Hardy, Ch. 2001. Researching Organizational Discourse. *International Studies of Management & Organization* 31. évf. 3. sz. 25–47.
- Heracleous, L. Th. 2004. Interpretivist Approaches to Organizational Discourse. In Grant, D., Hardy, C., Osrick, C., Putman, L. (eds.) *The Sage Handbook of Organizational Discourse*. London – New Delhi: Sage.
- Hess, T., Matt, Ch., Benlian, A., Wiesböck, F. 2016. Options for Formulating a Digital Transformation Strategy. *MIS Quarterly Executive* 15 évf. 2. sz. 123–139.
- Jorgensen, M., Phillips, L. J. 2002. *Discourse Analysis as Theory and Method*. London – New Delhi: Sage.
- Kapferer, J. N. 2008. *The New Strategic Brand Management. Creating and Sustaining Brand Equity Long Term*. London: Kogan Page.
- Maciag, R. 2018. Digital transformation as the subject of discursive analysis. Conference paper at 2018 IEEE 16th International Conference on Industrial Informatics. <https://www.semanticscholar.org/paper/Digital-Transformation-as-the-Subject-of-Discursive-Maciag/bc273b2c474b907201c766c5576dfff488add42e> letöltve: 2019. 04. 20.
- Marr, B. 2020. Tech Trends in Practice: The 25 Technologies that are Driving the 4th Industrial Revolution. Wiley: E-book. <https://www.amazon.com/Tech-Trends-Practice-Technologies-Industrial/dp/1119646197>
- Matt, C., Hess, T., Benlian, A. 2015. Digital Transformation Strategies. *Business and Information Systems Engineering* 57 évf. 5. sz. 339–343.
- McKinsey Digital 2021. *The new digital edge: Rethinking strategy for the postpandemic era*. <https://www.mckinsey.com/business-functions/mckinsey-digital/our-insights/the-new-digital-edge-rethinking-strategy-for-the-postpandemic-era> letöltve: 2021. 06. 09.

- OECD 2019. *Measuring Digital Transformation, A Roadmap for the Future*. Paris: OECD Publishing.
- Owoyele, S. 2016. Website as a Marketing Communicaton Tool. [Thesis]. Centria University of Applied Sciences. <https://goo.gl/5ZZk7k> letöltve: 2018. 04. 20.
- Phillips, N., Oswick, C. 2012. Organizational Discourse. Domains, Debates, and Directions. *The Academy of Management Annals* 6. évf. 1. sz. 435–481.
- Twilio 2020. Covid-19 Digital Engagement Report. <https://www.twilio.com/covid-19-digital-engagement-report> letöltve: 2021. 04. 09.
- Webster, F. 2007[1995]. Az információ és az információs társadalom fogalma. In: Angelusz, R., Tardos, R., Terestyéni, T. [szerk.]. *Média – nyilvánosság – közvélemény*. Budapest: Gondolat.
- Westerman, G., Bonnet, D., McAfee, A. 2014. *Leading Digital. Turning Technology into Business Transformation*. Boston, Massachusetts: Harvard Business Review Press.

VÁLLALATI HONLAPOLDALAK

Endava. <https://www.endava.com/>

Cognizant Technology Solutions Romania.

<https://www.cognizantsoftvision.com/studios/cluj-napoca/>

NTT Data Romania. <https://ro.nttdata.com/>

Nagarro iQuest Romania. <https://www.nagarro.com/en>

MSG Systems Romania. <https://www.msg-systems.ro/>

3Pillar Global Romania. <https://www.3pillarglobal.com/>

Yonder Romania. <https://tss-yonder.com/>

MHP Consulting Romania. <https://www.mhp.com/en/home>

Altran Romania. <https://capgemini-engineering.com/ro/en/>

VÉSZHELYZETEK ÚTVESZTŐJÉBEN: ÉGHAJLATVÁLTOZÁS KONTRA KORONAVÍRUS

NISTOR LAURA

Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem,
Csíkszeredai Kar, *Csíkszereda*

At the Crossroads of Crises: Climate Change vs. the Coronavirus-Pandemic

The global problem of climate change set the agenda in 2019: various movements (e.g., Plastic Free July, climate strikes, etc.), hashtags, and social media-based initiatives have been centered around this issue. And then... the 2020 coronavirus pandemic seems to have put an end to the growing climate awareness: due to the general lockdowns and slowing economic activities, the climate problem seems to be solved by default, and public attention has switched towards the pandemic. My research is based on the survey data of the Eurobarometer studies, and it shows some trends regarding the changing of climate concerns in Romania and the EU during the last decade. Then, based on 2020 data, I will outline how climate concern vs. pandemic-related concerns compete against each other and who are those who, even in the context of this health crisis, continue to believe in the seriousness of climate change.

KEYWORDS: *climate change, pandemic, Eurobarometer, trends, Romania.*

BEVEZETŐ

Az éghajlatváltozás-téma 2019-es népszerűsége vitathatatlan és Greta Thunberg aktivistához köthető. A tinédzser Thunberg a „mozgalom arca és hangja” [Franz-Lien 2019], az általa 2018-ban kezdeményezett pénteki klímasztrájkoknak¹, és az ezt övező klímavédő diskurzusoknak és akcióknak hatalmas mozgatóereje és sajtóvisszhangja volt. A *Time* magazin a 2019-es év emberének nevezte² Thunberget. A mozgalomnak akadtak támogatói és ellenzői; magánszemélyek és intézmények nyilvánítottak véleményt Thunberg személye és/vagy az általa képviselt értékek mellett vagy ellen [Tucker 2019, Krieger 2020]. Egyesek amellett érveltek, hogy a progresszív agendát a jövőben a gyerekek és a tinédzserek fogják képviselni [Holmberg–Alvinus 2020]. A Thunberg-kontextus kapcsán szociológusok a diszciplína figyelmét hívták fel az éghajlatváltozásra mint társadalmi jelenség fontosságára és a téma hangsúlyosabb beemelésére a szociológia tanításába [Liu–Szasz 2019]. Összeesküvés-elméletek születtek, amelyek a Thunberg-jelenség mögött álló alkukra hívták fel a figyelmet [Morningstar 2019] stb.

Ezek a 2019-es nagy történések arra késztettek, hogy feltegyem a kérdést: vajon a második környezetvédelmi eufória korszakát éljük-e? A kérdés arra utal, hogy a szakirodalom az 1960-as évek végére, 1970-es évek elejére teszi az amerikai társadalom környezetvédelmi eufóriájának korszakát. Ekkor derült fény például a Love Canal-ügyre és a DDT-szennyezésre, amelyeket a média nagy sikerrel tematizált, következésképpen a polgárok környezet iránti érzékenysége elindította az első környezetvédelmi akciókat, civil szervezeteket és politikai intézményeket [Dunlap 1991]. A közvélemény-kutatóknak azóta sem sikerült az amerikai polgárok körében hasonló környezetvédelmi érzékenységet mérni. A 2019-ben tapasztalt akciók és média-visszhangok kapcsán úgy tűnhetett tehát, hogy ha nem is kimondottan Amerikában, de globálisan talán beszélhetünk egy környezetvédelmi eufóriáról.

És azután megérkezett a koronavírus járvány, amely 2020-ra pandémiává vált, és szó szerint megállította a világot. A kijárási tilalmak, a lelassult gazdasági folyamatok következményeként számos országban javult a környezet, különösen a levegő minősége, csökkent a

---

1 A pénteki klímasztrájkok és megmozdulások a Fridays for Future nevet viselik [www.fridaysforfuture.org].

2 <https://time.com/person-of-the-year-2019-greta-thunberg/>

széndioxid-terhelés [Bowler 2020]. Az éghajlatváltozás problémája tehát ideig-óráig önmagától [*by-default*] megoldódott. Feltételezhetően nemcsak a környezet állapotának pillanatnyi javulása miatt, hanem a közvélemény ciklikussága miatt is várhatunk arra [Downs 1972], hogy a COVID-19 világjárvány közepette egy időre elforduljunk az éghajlatváltozás nagy ethoszától, és helyette az egészség, az élet esendősége és törekenysége legyen egy ideig a kortárs világ nagy témája. Természetesen az sem kizárt, amit a járvány közepén a legoptimistábbak megfogalmaznak: ha épen kijövünk a pandémiából, egy új korszak veszi kezdetét, amikor jobban figyelünk majd egymásra és a környezetre [Politico 2020, Lányi 2020].

Az alábbiakban röviden meghatározom az éghajlatváltozást, majd egy évtizedes bontásban nézem meg, hogy Románia esetében az utóbbi évtizedben [2009–2019] – egy sor globális probléma közepette – a közvélemény mennyire tekintette prioritásnak az éghajlatváltozási problematikát. Majd a koronavírus járvány és éghajlatváltozás kapcsolatáról ejtek pár szót és a 2020-as adatok tükrében az a kérdésem, hogy koronavírus járvány dübörgése közepette, mennyire tud még a közvéleményre hatni az éghajlatváltozás, kik azok, akik utóbbit prioritásnak tekintik.

AZ ÉGHAJLATVÁLTOZÁS MINT ANTROPOGÉN JELENSÉG

Az éghajlatváltozás meghatározásának hivatalos tudományos és politikai diskurzusai az *Intergovernmental Panel on Climate Change* [IPCC]³ jelentésein alapulnak [Urry 2011]. Az éghajlatváltozás meghatározásakor az IPCC az ENSZ Éghajlatváltozási Keretegyezményének [*United Nations Framework for Climate Change*] meghatározását veszi alapul. Eszerint az éghajlatváltozás a következő definícióval írható le: az éghajlat olyan közvetlenül vagy közvetetten emberi cselekvésekhez köthető változása, amely megváltoztatja a globális atmoszféra összetételét, és amely túlmutat az éghajlat természetes, periodikus változásain. Az antropogén éghajlatváltozás okai az üvegházhatást okozó, szén-dioxid [CO₂], metán [CH₄] és dinitrogén-oxid [N₂O], azaz a szén, olaj és a fosszilis gázok elégetésével keletkező kibocsátásokkal hozható kapcsolatba [IPCC 2014].

A vezető tudományos diskurzus elismeri tehát, hogy az éghajlatváltozás nem csak kizárólag természetes folyamat, hanem az emberi

---

³ www.ipcc.ch

tevékenységgel összefüggő jelenség, amely szerte a világon érezteti hatását [globális], következésképpen a probléma mérsékelése, megoldása feltételezi a társadalmi tevékenységek megváltoztatását [Doran-Zimmerman 2009, Urry 2011, Tsitsoni-Toma 2013]. Az emberi cselekvések természetére gyakorolt egyre intenzívebb hatását jól kifejezi az antropocén fogalma, illetve az ebből következő antropogén klímaváltozás fogalom is [Brulle-Dunlap 2015]. A probléma megoldása feltételezi a társadalmi-gazdasági lépéseket, a klímavédő gyakorlatokat, konkrétan a fosszilis energiaforrásokról a megújuló energiaforrásokra való áttérést [Lefsrud-Meyer 2012].

Az emberi tevékenység okozta klímaváltozás egy jól megalapozott, viszonylag egyértelmű álláspont [Urry 2011: 8], ezzel együtt a média tele van úgy a problémát reprezentáló katasztrófa-diskurzusokkal, mint mérsékeltbb álláspontokkal és vehemens, szkeptikus diskurzusokkal, amelyek elvitatják az emberi tevékenység hozzájárulását az éghajlatváltozáshoz [Urry 2011]. A közvélemény is megosztott a témában: egyesek fontos és sürgős problémának tekintik és cselekvésekben is eszerint járnak el, míg mások elvitatják a probléma fontosságát.

Az éghajlatváltozás nem csak klimatológiai ügy. Attól kezdve, hogy antropogén éghajlatváltozásról beszélünk, világosan látszik, hogy az emberi cselekvéseknek – úgy egyéni, mint intézményi szinten köze van a probléma eredetéhez és megoldásához. Nem meglepő tehát, hogy a társadalomtudományok, jelen esetben a szociológia, részt vállalnak az éghajlatváltozás problematikájának tanulmányozásában.

Az éghajlatváltozással kapcsolatos mikro-szociológiai megközelítések leggyakrabban közvélemény-kutatások formáját öltik: arra keresik a választ, hogy az egyének hogyan gondolkodnak, milyen információkat birtokolnak az éghajlatváltozásról, milyen attitűdöket, cselekvési hajlandóságokat és konkrét cselekvéseket mutatnak az éghajlatváltozás különböző vetületeivel kapcsolatban. Természetesen ezeknek a mikroszintű vizsgálatoknak az összesítéséből jól körvonalazható nagyobb társadalmi egységek, például országok lakosságának éghajlatváltozással kapcsolatos álláspontjai. Ilyen vizsgálatokhoz fontos adatokat nyerhetünk az Európai Bizottság Special és Standard Eurobarometer felméréseiből. Ezek a tematikus közvélemény-kutatások rendre napirendre tűzték a környezetvédelem és az éghajlatváltozás problémáit. Az alábbi fejezetben ezekre a kutatásokra támaszkodom.

ÉGHAJLATVÁLTOZÁS: A NEM ANNYIRA FONTOS PROBLÉMA

Az alábbiakban vizsgált, éghajlatváltozással kapcsolatos Special Eurobarometer kutatásokban a válaszadóknak első körben azt kellett megjelölniük, hogy nyolc megadott probléma közül, melyiket tartják a világ legfontosabb problémájának. Amint ez az alábbi táblázatból is leolvasható, a romániai válaszadók esetében a klímaváltozás „népszerűsége” elmarad a vizsgált periódusban olyan más fontos problémáktól, mint a szegénység, éhezés és ivóvízhiány, a gazdasági helyzet, illetve adott esetben a nemzetközi terrorizmus veszélye. Általánosságban a klímaváltozást a válaszadók mintegy egy tizede (9–16%) tartotta a legfontosabb problémának a vizsgált időszakban (2009–2019). Ugyanakkor érdekes azt is látni, hogy a klímaváltozást nagyobb arányban tartották a romániai válaszadók a legfontosabb problémának, mint például a fegyveres konfliktusokat, a nukleáris fegyvereket, a világnépesség növekedését vagy éppen a fertőző betegségek terjedését [1. táblázat].

Összességében azt mondhatjuk, hogy a vizsgált évtizedben a klímaváltozás a harmadik-negyedik helyen van abban a rangsorban, amely a legfontosabb világproblémák megítélésére vonatkozik. Azt is látjuk, hogy a klímaváltozás fontosságának megítélése enyhe változást mutat: 2011-ben a válaszadók 16%-a gondolta azt, hogy ez a legfontosabb világprobléma. Ezt a „csúcst” a későbbiekben nem sikerült felülmúlni, a változás dinamikája igencsak visszafogott: 2011 után enyhe csökkenő tendenciát is felfedezhetünk, a periódus vége felé pedig újból egy enyhe felívelésnek lehetünk tanúi [1. ábra].

1.táblázat

A világproblémák rangsora Romániában

(azok aránya, akik az adott problémát a legsúlyosabbnak tartják)

	2009 [%]	2011 [%]	2013 [%]	2015 [%]	2017 [%]	2019 [%]
Szegénység, éhezés, ivóvíz hiánya	42	36	44	37	27	22
Éghajlatváltozás	12	16	9	12	9	11
Nemzetközi terrorizmus	7	5	4	10	20	15
Gazdasági helyzet*	27	30	29	24	14	23
Fegyveres konfliktusok	2	2	2	6	9	7
Globális népesség növekedése	1	1	2	2	6	5

Nukleáris fegyverkezés	1	1	1	2	5	4
Fertőző betegségek terjedése	7	5	7	7	9	10
Energia elérhetősége	n.k.	2	n.k.	n.k.	n.k.	n.k.
Más/nem tudja	2	9	2	3	2	2

*2009-ben globális gazdasági válság címmel tették fel.

n.k.=nem szereplő kérdés az adott évben

Forrás: a szerző számításai a Special Eurobarometer 72.1, 75.4, 80.2, 83.4, 87.1, 91.3 adatbázisai alapján

EU-szintű kitekintésben azt is láthatjuk, hogy az éghajlatváltozás fontosságának megítélésében a romániai válaszadók mindvégig elmaradnak az EU-átlagtól. Az EU-ban 2009-ben a klímaváltozás a harmadik legfontosabb problémát képezi, az európai válaszadók 16%-a tekinti a klímaváltozást első számú világproblémának. Nem meglepő módon, a gazdasági válság kontextusában ekkor első helyen a szegénység [34%], második helyen a gazdasági helyzet [24%] végez. Ugyanebben az évben Románia 5 százalékponttal maradt el az EU-átlagtól [Special Eurobarometer 72.1]. 2011-ben a klímaváltozást az EU-ban a válaszadók 20%-a tekintette a legfontosabb világproblémának, a szegénység mellett [28%]. Ekkor a legmagasabb klímaérzékenységet Luxemburgban [34%], a legalacsonyabbat Portugáliában [7%] mérték, Románia [16%] tehát a középmezőnyben helyezkedett el a problémát legfontosabbnak vélők arányát tekintve [Special Eurobarometer 75.4]. 2013-ban az EU-ban a klímaváltozás a harmadik legfontosabb világprobléma volt [16%], első helyen a szegénységet [35%], második helyen a gazdasági helyzetet [24%] említették az európai válaszadók. Románia [9%] ekkor is alulteljesítette a klímaváltozás legsúlyosabb problémaként való megítélésének európai arányát. Ebben az évben az éghajlatváltozást a legsúlyosabb problémaként megjelölő lista élén Svédországot [39%], a végén Portugáliát [6%] találjuk [Special Eurobarometer 80.2]. 2015-ben a klímaváltozást az európai kérdezettek 15%-a gondolta a legfontosabb világproblémának [a legtöbben a szegénységet – 31%, a terrorizmust és a gazdasági helyzetet – egyenként 17% jelölték meg], ezzel a negyedik legnépszerűbb világproblémaként jelenik meg az éghajlatváltozás. 2017-ben a klímaváltozás a rangsor 3. helyét foglalta el az EU-ban [első helyen a szegénység – 28%, másodikon a nemzetközi terrorizmus állt – 24%], ekkor a válaszadók 12%-a gondolta a legfontosabb problémának. Románia a maga 9%-ával nem sokkal maradt tehát el a 2017-es EU átlagtól, de még így is a lista végén volt, hasonló

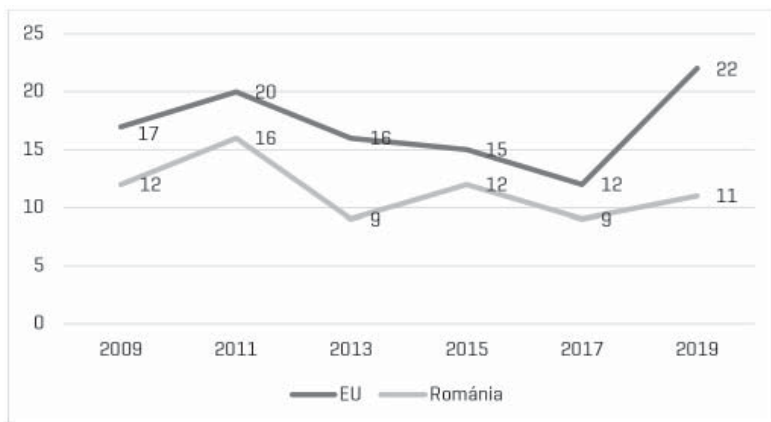
eredményeket láthattunk akkor Lengyelországban és Csehországban, Görögországban és Portugáliában, a legmagasabb arányban [38%] pedig továbbra is a svédországi válaszadók gondolták, hogy a klímaváltozás a legsúlyosabb világprobléma [Special Eurobarometer 87.1].

2019-ben az első probléma tekintetében Románia nem sokkal marad el az EU átlagtól, a szegénységet az EU szintjén a válaszadók 27%-a teszi az első helyre, viszont az EU-hoz képest Románia még mindig kevésbé érzékeny a klímaváltozásra: miközben az EU-ban a válaszadók 23%-a teszi első helyre a klímaváltozást, és ezzel az utóbbi évtizedek legintenzívebb klímaérzékenységét mérik az EU-ban. Egyes országokban [pl. Svédország] a válaszadók fele tekinti a világ legfontosabb problémájának a klímaváltozást. Romániához hasonló alacsonyabb arányokat Bulgáriában, Görögországban, Lettországban és Horvátországban mértek [Special Eurobarometer 91.3].

Ugyanakkor fontos észrevenni, hogy [1. ábra] más arányokkal ugyan, de az EU és Románia hasonló trendet ír le: úgy Romániában, mint az EU-ban megfigyelhetjük a klímaváltozás iránti aggályok enyhe változását. Ezt a helyzetet a relatív kontextus adja: attól függően, hogy milyen problémák kerülnek az agendába, a polgárok elfordulnak, vagy jobban figyelnek a klímaváltozásra.

1. ábra

A klímaváltozást a legsúlyosabb világproblémaként megjelenítők aránya [%] az EU-ban és Romániában

Forrás: a szerző számításai a Special Eurobarometer 72.1, 75.4, 80.2, 83.4, 87.1, 91.3 adatbázisai alapján

Érdekes látni, hogy a közvélemény mennyire nem tekintett problémaként a fertőző betegségekre: a kérdezettek kevesebb mint egy tizede gondolta azt, hogy a fertőző betegségek fontos globális problémát jelentenek. Vélhetően ez is közrejátszott abban a meglepetésben, amit a 2020-as világjárvány okozott. Másrészt ez a helyzet játszott közre abban, hogy az éghajlatváltozás prioritása alulmaradt 2020-ban.

ÉGHAJLATVÁLTOZÁS MINT PRIORITÁS 2020-BAN

Az Ipsos Global Trends 2020-as nemzetközi kutatása [Long és társai 2020]⁴ azt mutatja, hogy a korábbi években felívelő trendet mutató éghajlatváltozási probléma „szüneteltetése” állt be, a közvéleményt a pandémia foglalkoztatja. Ugyanakkor fontos adat, hogy hosszú távon a közvélemény nem fordul el az éghajlatváltozástól: a különböző országokat képviselő több mint 28 ezer válaszadó 71%-a ugyanis úgy gondolta 2020-ban, hogy hosszú távon az éghajlatváltozás legalább annyira veszélyes lehet, mint a COVID-19 járvány. Így az sem meglepő adat, hogy a kérdezettek 65%-a szerint a pandémia utáni talpra állás időszakában a kormányoknak az éghajlatváltozást prioritásként kell kezelni.

Számos kutatás mutatott rá arra, hogy az éghajlatváltozás és a pandémia nem vagy-vagy kérdés. Ürge-Vorsatz és Ürge [2021] szerint a pandémia egyfajta „szerencse” lehet olyan értelemben, hogy rámutatott jelenlegi életvitelünk fenntarthatatlanságára, illetve azokra a problémákra, amelyeket a túlzott iparosodás, a túlzott fogyasztás okoz: a biológiai sokféleség megtépázása kedvez a koronavírushoz hasonló zoonózisok megjelenésének, hisz minél nagyobb a biodiverzitás, annál inkább ellenállóbbak vagyunk a vírusok jelentette stresszhatásoknak [is], a járványok nehezebben jutnak át egyik populációból a másikba. A kutatók szerint tehát alapvető hiba lenne visszatérni a „régii normálisba”, ami egyértelműen rosszul működött.

Számos nemzetközi kutatás hívta fel a figyelmet a koronavírus járvány és a környezetszennyezés összefüggéseire. Barouki és társai [2021] összefüggést mutattak ki az intenzív városiasodás, mezőgazdaság, a globális utazások és a járvány szétterjedése között. Contreras és társai [2021] a fosszilis energiahordozóknak tulajdonítottak szerepet, a szennyezettebb zónákban a járvány is intenzívebb volt, több megbetegedést okozott. Az is nyilvánvalóvá vált, hogy a járványkezelés első lépéseként történő lezárások [*lockdown*] milyen

---

4 Románia nem része a felmérésnek.

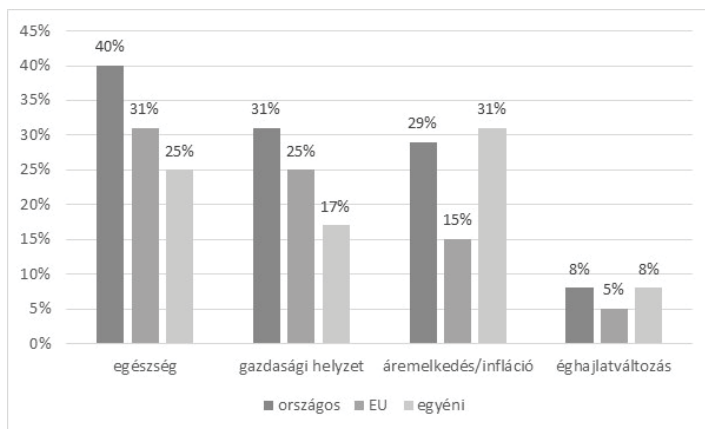
pozitív környezetvédelmi hozadékkal jártak: a CO₂ kibocsátás csökkent, a környezet állapota javult: Usman és társai [2021] nemzetközi adatokat idéznek, amelyek azt mutatják, hogy a *lockdown* időszakában a globális CO₂ kibocsátás 7%-al csökkent, ami a második világháború utáni legnagyobb csökkenésnek minősül. Természetesen hiba lenne azt hinni, hogy ez az intermezzo megoldotta a környezetvédelmi problémákat, jelesül az éghajlatváltozást: a polgárok a normalitásba szeretnének visszatérni, ami egyet jelent az emissziók növekedésével.

Váltani kellene tehát és felismerni azt, hogy a következő pandémiát az éghajlatváltozás fogja jelenteni – ami hatásában sokkal kegyetlenebb lesz – jelentette ki nemrég Li Edelkoort trendkutató [Ravenscroft 2021]. Edelkoort szerint a pandémia valamelyest felkészített arra, hogy kevesebbel is túl tudunk élni, mint ahogyan gondolnánk, és ez jó lecke lehet annak megértéséhez, hogy az éghajlatváltozás megfékezése érdekében minden szinten fenntarthatóbb cselekvéseket kell eszközölni. Az éghajlatváltozás nyomán nemcsak a fertőző betegségek terjedhetnek könnyebben, hanem olyan közvetlen hatások is felléphetnek, mint a termőtalajok zsugorodása nyomán fellépő éhínség [Szénási 2020] – ideje lenne tehát megérteni, hogy a betegségek és a környezeti katasztrófák nem függetlenek egymástól [Barouki és társai 2021].

Természetesen ez a felismerés nem működik egyik napról a másikra. A járvány közepette érthető, hogy a pillanatnyiség [*immediacy*] jellemezte a közvéleményt: győzzük le a járványt, aztán majd meglátjuk, mi lesz a többi problémával. A járvány okozta recesszió közepette a kormányok is a pillanatnyiség alatt hoznak döntéseket: a tiszta technológiák, a környezetvédelem a gazdasági prioritásoknak rendelődik alá [DeRidder 2020].

Az alábbi ábra egy 2020-as pillanatképet mutat a romániai közvéleménnyel kapcsolatban. Az előző fejezetben bemutatott adatokhoz képest a 2020-as adatokat más Eurobarometer-kutatásokból nyerhetjük [Standard Eurobarometer 93.1], ami egyben azt is jelenti, hogy a kérdések feltevésének módja is más: mindez problematikussá teszi az előzőekben bemutatott adatsorokkal való összehasonlítást, de ennek ellenére jelzi azt a megváltozott kontextust, amelyben az éghajlatváltozásra tekintünk.

2. ábra
 Probléma-kihívások országos, EU és egyéni szinten

Forrás: Standard Eurobarometer 93.1 [2020]

A 2020-as 93.1-es Standard Eurobarometer azt kérte a válaszolóktól, hogy tizennégy problematika kapcsán jelöljék meg, hogy ezek mennyire képeznek kihívást az országuk, az Európai Unió, illetve a saját egyéni életükre nézve. Enyhe különbség ugyan kimutatható az egyes szinteken jelentkező kihívásokkal kapcsolatban, de így is elmondhatjuk, hogy az éghajlatváltozás valahol a lista közepén végzi: Romániában a válaszolók 8-8%-a tekintette az éghajlatváltozást kihívásnak országos és egyéni szinten, és azok aránya, akik úgy gondolják, hogy ez a kérdés az EU számára kihívás, még ennél is alacsonyabb [2. ábra]. Értethető módon, a lista elején az egészség végez, ezt követik a gazdasági jellegű problémák. Az éghajlatváltozást olyan kihívások is megelőzik, mint például munkanélküliség, oktatási rendszer, nyugdíjak helyzete.

A korábbi fejezetben látottakhoz képest ezek az adatok azt mutatják, hogy a pandémia kontextusában az éghajlatváltozás nem nagyon veszített népszerűségéből: megszokott ugyanis, hogy valahol 5–10% között van azon romániaiak aránya, akik érzékenyek erre a problémára. Ugyanakkor egyértelmű, hogy az egészség-problematika képezi a romániaiak első számú kihívását, legalábbis, amikor országos és EU-s szinten szemléljük a kérdést. Csak éljük túl a pillanatot, aztán majd meglátjuk.

Egy másik, ugyancsak pandémia közepette készült kutatásban (European Parliament 2020) többek közt azt kérdezték az EU polgá-

raitól, hogy milyen területekre kellene fordítani az EU költségvetésének nagy részét. Nem meglepő módon az EU polgárai a közegészségügyi kiadásokat prioritizálták [54%], a 27 tagállamból 18-ban ez került a lista élére. Második legfontosabb prioritást képezett a gazdaság újraindítása [42%], majd az éghajlatváltozás és környezetvédelem következtetett [37%]. Az éghajlatváltozással kapcsolatos ráfordításokat néhány ország – a pandémia közepette is – első számú prioritásnak tekintette [pl. Ausztria – 49%, Dánia – 46%, Németország – 45%]. Ugyanakkor Lettországból [15%] és Romániából [23%] vannak a legalacsonyabb arányban azok a válaszadók, akik szerint az EU büdzséjének nagy részét az éghajlatváltozási problematika megoldására kellene fordítani.

Ha a jövőbe tekintünk, más a helyzet: a romániaiak 68%-a egyetért azzal, hogy az EU-nak többet kellene tennie az éghajlatváltozás 2050-ig történő leküzdésére. Feltételezhetjük, hogy erre az elméleti kérdésre adott válaszok nagyban árnyaltak lennének olyan esetben, amikor konkrét megszorításokról lenne szó. Mégis az látszik, hogy a jelenben nem fontos, a jövőre nézve viszont fontos kérdésként tematizálható az éghajlatváltozás. Kérdés marad viszont, hogy megértjük-e az éghajlatváltozás összefüggését az egészséget fenyegető olyan problémákkal, mint például a járványok, és hogy a COVID-19-cel közelebb kerültünk-e az éghajlatváltozás megállításához [Szénási 2020]? A kérdésre a választ – úgy tágabb, makroszinten, mint a mikroszintű cselekvésekben és véleményekben az elkövetkező évtizedekben fogjuk megtudni.

ÖSSZEGZÉS

A fenti sorokban rövid áttekintést adtam a romániai polgárok éghajlatváltozással kapcsolatos attitűdjeiről. A Special Eurobarometer adatai alapján évtizedes bontásban [2009–2019] néztem meg, hogy mennyire tekintettünk prioritásként az éghajlatváltozásra, majd a 2020-as év vonatkozó adatai alapján mutattam be, hogy a pandémia kontextusában mennyit változott az éghajlatváltozás kihívásának megítélése. A romániai polgárok mindvégig az EU-átlag alatt teljesítenek: az éghajlatváltozást kevésbé tekintik prioritásnak, mint például a gazdasági jellegű kérdéseket, kb. 10% azok aránya, akik Romániában az éghajlatváltozást agenda-képző kérdésnek tekintik. Ezen a helyzeten a pandémia nem sokat változtat: alapjában véve a koronavírus járvány időszakában az éghajlatváltozás nem veszít pillanatnyi fontosságából. Ami változik: értelemszerűen az egészségügyi problémák irányába mozdul el az érzékenység – egy korábban szinte nem tematizált probléma kerül az agen-

dába és ezzel kapcsolatban sürgetnek lépéseket a válaszadók. Ebben a tekintetben nincs érdemi különbség Románia és az EU-átlag között.

Hosszú távon szemlélve a kérdést, létezik nyitottság a válaszadókban az éghajlatváltozás megállítására nézve – kérdés viszont, hogy mennyire lennének hajlandók elviselni ezeknek a lépéseknek a költségeit. A pandémiát megelőző időszak normalitása nem kedvez az éghajlatváltozás megállításának, az új utak pedig költségesebbek, ugyanakkor több elégtételt hozhatnak [pl. Lányi 2020, Ravenscroft 2021].

IRODALOM

- Barouki, R. et al. 2021. The COVID-19 pandemic and global environmental change: Emerging research needs. *Environment International* 146: 106272.
- Bowler, J. 2020. New evidence shows how COVID-19 has affected global air pollution. *ScienceAlert*, March 11 [<https://www.sciencealert.com/here-s-what-covid-19-is-doing-to-our-pollution-levels>]
- Brulle, R. J., Dunlap, R. E. 2015. Sociology and climate change. In: Dunlap, R. E., Brulle, R. J. [eds.] *Climate Change and Society. Sociological Perspectives*. New York: Oxford University Press, 1–21.
- Contreras, L., Perkins, K. M., Ellenbecker, M., Moure-Eraso, R., Vega, N. 2021. COVID-19 pandemic lessons to facilitate future engagement in global climate crisis. *Journal of Cleaner Production* 290. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0959652620352227>
- DeRidder, T. 2020. COVID-19 vs climate change: what can we learn? *The Asia Foundation*, June 10. <https://asiafoundation.org/2020/06/10/covid-19-vs-climate-change-what-can-we-learn/>
- Doran, P. T., Zimmerman, M. Z. 2009. Examining the scientific consensus on climate change. *EOS* 90 3. sz. 22–23.
- Downs, A. 1972. Up and down with ecology: the “issue-attention-cycle”. *The Public Interest* 28. sz. 38–50.
- Dunlap, R. E. 1991. Trends in public opinion towards environmental issues: 1965–1990. *Society&Natural Resources* 4. évf. 3. sz. 285–312.
- European Parliament 2020. *Uncertainty/EU/Hope. Public Opinion in Times of COVID-19*. [<https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/9cc2536f-53bc-11eb-b59f-01aa75ed71a1/language-en/format-PDF/source-search>]
- Franz-Lien, J. 2019. The climate change movement according to change science. *EDPACS* 61. évf. 1. sz. 1–10.

- IPCC 2014. Éghajlatváltozás 2014. Szintézis Jelentés. Döntéshozói Összefoglaló [https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/02/ar5-spm-syr_Hungarian.pdf]
- Krieger, N. 2020. Climate crisis, health equity, and democratic governance: the need to act together. *Journal of Public Health Policy* 41. sz. 4–10.
- Lányi A. 2020. Történelmünk legveszedelmesebb pillanatait éljük. *Valaszonline.hu*, április 3. [<https://www.valaszonline.hu/2020/04/03/koronavirus-magyarorszag-lanyi-andras-essze/>]
- Lefsrud, L. M., Meyer, R. E. 2012. Science or science fiction? Professionals' discursive construction of climate change. *Organization Studies* 13. évf. 11. sz. 1477–1506.
- Liu, J. C-E., Szasz, A. 2019. Now is the time to add more sociology of climate change to our Introduction to Sociology courses. *Teaching Sociology* 47. évf. 4. sz. 273–283.
- Long, J., Gordon, L., Townend, R. 2020. *Now What? Climate Change & Coronavirus*. IPSOS https://www.ipsos.com/sites/default/files/ct/publication/documents/2020-06/now_what_-_climate_change_and_coronavirus_0.pdf
- Morningstar, C. 2019. *The Manufacturing of Greta Thunberg*. Books on Demand.
- Politico 2020. The World after Coronavirus. *Politico*, April, 29 <https://www.politico.eu/article/the-world-after-coronavirus-crisis-society-culture-economy/>
- Ravenscroft, T. 2021. „The only things I miss are flirting, dancing and cuddling” says Li Edelkoort on the anniversary of the pandemic. *DeZeen*, March 11 <https://www.dezeen.com/2021/03/11/coronavirus-pandemic-climate-change-li-edelkoort/>
- Special Eurobarometer 72.1. 2009. *Europeans' Attitudes towards Climate Change*. https://ec.europa.eu/comfrontoffice/publicopinion/archives/ebs/ebs_322_en.pdf
- Special Eurobarometer 75.4. 2011. *Climate Change* https://ec.europa.eu/comfrontoffice/publicopinion/archives/ebs/ebs_372_en.pdf
- Special Eurobarometer 80.2 2013. *Climate Change* https://ec.europa.eu/comfrontoffice/publicopinion/archives/ebs/ebs_409_en.pdf
- Special Eurobarometer 83.4. 2015. *Climate Change* https://ec.europa.eu/clima/sites/clima/files/support/docs/report_2015_en.pdf
- Special Eurobarometer 87.1 2017. *Climate Change* https://ec.europa.eu/clima/sites/clima/files/support/docs/report_2017_en.pdf

- Special Eurobarometer 91.3 2019. *Climate Change* https://ec.europa.eu/clima/sites/clima/files/support/docs/report_2019_en.pdf
- Standard Eurobarometer 91.3. 2020. *Public Opinion in the European Union Summer 2020*. <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2262>
- Szénási E. 2020. *Koronavírus járvány és éghajlatváltozás: a COVID-19-el közelebb kerültünk-e az éghajlatváltozás megállításához?* Kézirat.
- Tsitsoni, V., Toma, L. 2013. An econometric analysis of determinants of climate change attitudes and behaviour in Greece and Great Britain. *Agricultural Economics Review* 14. évf. 1. sz. 59–76.
- Tucker, S. 2019. Editorial: political awareness or a day off school? Climate protest and young people. *Pastoral Care in Education* 37. évf. 2. sz. 91–93.
- Urry, J. 2011. *Climate Change and Society*. Cambridge: Polity Press.
- Usman, M., Husnain, M., Riaz, A., Riaz, A., Ali, Y. 2021. Climate change during the COVID-19 outbreak: Scoping future perspectives. *Environmental Science and Pollution Research* <https://link.springer.com/article/10.1007/s11356-021-14088-x>
- Ürge-Vorsatz, D., Ürge, D. 2021. Koronaválság: az utolsó vészharangkondítás? *Portfolio.hu* <https://www.portfolio.hu/global/20210604/koronavalsag-az-utolso-veszharangkonditas-484982>

ANYÁK [IDŐ]KRÍZISBEN A VILÁGJÁRVÁNY ELSŐ HÓNAPJÁNAK LENYOMATA MAGYARORSZÁGI ÉS ROMÁNIAI NŐK KÖRÉBEN

GERGELY ORSOLYA

Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Csíkszeredai Kar

GEAMBAȘU RÉKA

Babeș-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár

NAGY BEÁTA

Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest

SOMOGYI NIKOLETT

Antwerpeni Egyetem, Antwerpen

Mothers in [Time]Crisis. Impressions of the First Month of the Pandemic among Women in Hungary and Romania

During the COVID-19 pandemic, due to the closure of educational institutions and the implementation of digital/online learning, some families were trapped within the walls of their home, doing either homeschooling or teleworking. For many parents, the place of work has changed, while the expectations have not. However, the conditions have become much less suitable for work than before. Worldwide, for women raising minors, this period was a great challenge. Thus, in the second half of May 2020, we conducted 52 interviews with women living in Transylvania and Hungary, in dual-earning families, where both members of the couple were working from home in a full-time job, having at least one child aged 2-14. In our paper, we show how these mothers coped with the quarantine period, the kind of crisis this situation caused, and how these parents were affected.

KEYWORDS: *motherhood, lockdown, home office, COVID-19*

I. BEVEZETÉS

2020 tavaszán nagyon sokak számára a munkahely hazaköltözött a konyhába, hálósobába, az irodai laptopok pedig az ebédlőasztalokra, nappali kisasztalokra. Az otthoni tökéletes irodahelyiségek hiányában sokaknak improvizált otthoni munkasarkot kellett létrehozni. Viszont nemcsak a munkavégzés helyszíne változott meg, hanem a munkavégzés módja is jelentősen átalakult: mivel innen már nem kellett soha el- és hazaindulni, a munkaidő korábbi kerete is gyakran feloldódott, azaz a járvány felszámolta a munkahely és az otthon közötti térbeli határokat, ezzel a hirtelen, átmenet nélküli változással a munka és a magánélet közötti határok tűntek el [Hertz et al. 2020]. E változások eredményeként számos alkalmazott alacsonyabb termelékenységet, alacsonyabb motivációt, fokozott stresszt és gyengébb mentális egészségi állapotot tapasztalt [Toniolo-Barríos-Pitt 2021], de nem ritkán a kiégés is jelentkezett [Fosslien–Duffy 2020]. Ugyanakkor a korábbi, magától értetődően működő intézmények megszűnése újabb kihívásokat jelentett: az oktatási intézmények bezárása vagy drámai korlátozása miatt a családokra hatalmas teher nehezedett [Geambaşu et al. 2020]. A járvány családokra gyakorolt hatásaival kapcsolatban rendelkezésre álló kutatások arra utalnak, hogy a férfiak és nők közötti munkamegosztásban alig történt változás [Carlson et al. 2020, Manzo–Minello 2020, Geambaşu et al. 2020], vagyis továbbra is a nők végzik a reprodukív munka túlnyomó részét, és az egyik napról a másikra hirtelen bekövetkező hatalmas változások és ugrásszerűen megnövekedett feladatok miatt a nők voltak azok, akik csökkentették fizetett munkaidejüket, hogy megfelelően tudjanak gondoskodni az otthon falai közé szorult családtagokról, segítsenek az otthoni tanulásban, illetve segítsék párjaikat abban, hogy megfelelően tudjanak a munka terén teljesíteni. Mindezek okán is inkább szélesedett és mélyült, mintsem feloldódott volna a nemek közötti szakadék [Manzo–Minello 2020, Boca et al. 2020, Collins et al. 2020, Geambaşu et al. 2020, Bolis et al. 2020]. Tulajdonképpen a kettős keresetű családokban a nők csökkentették a munkájukra szánt időt, és inkább a családra fordították azt [Hertz et al. 2020].

Az otthoni környezet gyakran a koncentrációt nehezíti, az otthonhoz tartozó zavaró tényezők miatt [Toniolo-Barríos-Pitt 2021], csönget a postás, ugat a kutya, lejárt a mosógép, vagy sírnak a gyermekek. Az a tény, hogy nincs meg az éles váltás, nem létezik az on-off gomb a munkába való be- és kikapcsolódás momentuma, és ez vezet az alacsonyabb termelékenységhez, a motivációvesztéshez, ugyanakkor fo-

kozza a kimerültség érzését is a stresszt – szakértők véleménye szerint [Gorlick 2020, Giurge-Bohns 2020, Van Buggenhout et al. 2020]. Megszűntek a kollégákkal való informális érintkezések, a ventilálásként is szolgáló kollegiális kommunikációs helyzetek, és megszűnt az a fajta közvetlenség, amely sok esetben megkönnyítette és segítette az eredményes munkát [Routley 2020]. Emellett pedig egy idő után megjelent a képernyő-kimerültség, a videokonferenciák okozta érzelmi és fizikai kiegész jelensége [Fosslie-Duffy 2020].

Az iskolák bezárása és az ezzel járó digitális/online tanulásra való áttérés sok dolgozó szülőt arra kényszerített, hogy teljes munkaidőben gondoskodjon gyermekeiről, viszont ez további akadályokkal szembesítette a gyermeket nevelőket: néha a lakás nem legtökéletesebb zugaiban próbálják fenntartani a munka termelékenységét [Gorlick 2020]. Noha a reprodukív és a produktív munka összefügg egymással [Hertz et al. 2020] – reprodukív munka nélkül nincs produktív munka, ugyanakkor a munkánkért kapott bérért vásárolunk élelmiszert, ruhát, kifizetjük számláinkat, gondoskodunk családtagjainkról, hogy aztán ismét dolgozhassunk [Hartley 2017] – korábban a produktív és a reprodukív tevékenységek strukturálisan, sőt térben is elhatárolódtak egymástól [Hertz et al. 2020]. 2020 tavaszától viszont nagyon sok családban ez a kétféles munka – főleg a nők számára – összemosódott, és váltakozva töltötte ki a napi, heti időkeretet. A COVID-19 járványszülte intézkedések nyomán létrejött társadalmi kontextus alapján kérdőjelezi meg azt, hogy a reprodukív szféra végtelenül rugalmas-e, amikor reagálni kell a produktív szféra igényeire [Hertz et al. 2020], vagy csak bizonyos mértékig és csak adott időintervallumban tudja támogatni a produktív munkát.

2. A NEGYEDIK MŰSZAK

A világvárvány különösen fokozta, nehezítette az úgynevezett harmadik műszakot, az anyák érzelmi és szellemi munkáját [O'Reilly 2021]: a szervezést, észben tartást, tervezést, aggodást, azaz az „anyai gondolkodást” [Ruddick 1989]. Mi több, a koronavírus okozta online/digitális tanulás miatt a home schoolinggal beköszöntött az anyák számára a negyedik műszak is [O'Reilly 2021]: a *New York Times* felmérése azt igazolta, hogy az anyák 80%-a tartotta kézben és kísértc gyermeke otthonoktatását, és csupán 3%-a a megkérdezett nőknek mondta azt, hogy a házastársaik, partnereik többet tettek ezen a téren [Daniel 2020]. Az anyák elsöprö többsége tehát a fizetett, úgynevezett főműszak mellett a háztartási, gyermekgondozási feladatok mellett és

az otthoni oktatással is foglalkozott, nagyon kevés háztartásban történt egyenlőbb feladatosztás. Sok esetben ezt egyszerűen a keresettel magyarázták [O'Reilly 2021], azaz aki kevesebb pénzt visz haza, annak több feladat jár alanyi jogon. Több kutatási eredmény mutatott már rá arra, hogy az otthonról dolgozó anyák kevesebb időt tudtak a munkájukra fordítani [Andrew et al. 2020, Koltai et al. 2020], illetve a munkaidő többnyire szétdarabolódik, felosztódik más tevékenységek, elsősorban a gyermekgondozási feladatok miatt [Andrew et al. 2020]. Az apákhoz viszonyítva, az anyák esetében csökkent a fizetett munkára fordított idő, egyáltalán a fizetett munkára fordított órák száma, továbbá nőtt annak a valószínűsége, hogy munkaidő alatt megszakad a munka, akár többször is [Andrew et al. 2020]. Kérdésként merül fel, hogy ezek nyomán, a három, illetve gyakran négy műszak következtében milyen területen és milyen típusú krízishelyzetek alakultak ki 2020 tavaszán, két hónappal a bevezetett intézkedések után a nők körében.

3. MÓDSZERTAN

Romániában 2020. március 10-én zártak be az oktatási intézmények, Magyarországon március 16-án, és szeptemberig egyik országban sem nyitották meg kapuikat. Mindkét országban szorgalmazták a lehetőségekhez mérten a home office bevezetését, így a szellemi alkalmazottak jó része ezekben a hónapokban részben vagy teljesen otthonról dolgozhatott. Romániában kijárási tilalom is volt érvényben május 15-ig, ami azt jelentette, hogy csak munka, étel- és élelmiszer-szállítás és idősgondozás miatt lehetett elhagyni az otthont reggel 8 és este 8 között. Romániában ebben az időszakban volt lehetőség azon anyák számára, akik 12 évesnél fiatalabb gyermeket nevelnek, és munkahelyük nem tudta felajánlani számukra a távmunkát, gyermeknevelési szabadság igénylésre, korábbi fizetésük 75%-át így is megkapták, Magyarországon nem volt ilyen alternatíva. Tehát sok olyan család számára alakult ki olyan új helyzet mindkét országban, ahol egyik vagy mindkét szülő otthonról dolgozott úgy, hogy eközben egy vagy több gyermek egész nap otthon volt. Számunkra az tűnt leginkább izgalmasnak, hogy ahol mindkét fél hetekig, hónapokig otthon van és otthonról dolgozik, a háztartási feladatok elvégzésében, illetve a gondoskodási feladatokat tekintve történtek-e átrendeződések, újratárgyalások? Így kutatásunk alapsokaságát azok a nők képezték, akik a járványhelyzet miatt otthoni munkavégzésre kényszerültek, akiknek párjuk szintén távmunkában kezdett dolgozni a COVID-19 miatt, akik legalább egy 2–14 év közötti kisgyermeket is nevelnek. Ennek érdekében

2020. május 15. – 2020. június 3. között 52 interjút készítettünk Magyarországon és Romániában élő anyákkal. A résztvevőket a kutatók személyes hálózataiban és tematikus – szülői, anyai – Facebook-csoportokban hirdettük meg a felhívásunkat, emellett alkalmaztuk a hólabda technikát is. Az online felhívások nyomán olyan interjúalanyok jelentkezését vártuk, akik teljes munkaidőben, de korábbi gyakorlattól eltérően ebben az időszakban home office-ban dolgoztak, illetve házastársuk, élettársuk úgyszintén. Így a mintánkban szereplő anyák együtt éltek partnereikkel, akik szintén otthon dolgoztak a pandémia első hónapjaiban. A partner esetében nem, de a nők esetében kizártuk az önálló vállalkozó anyákat, mivel az önfoglalkoztatók és vállalkozók körében magasabb volt azok aránya, akik a pandémiát megelőzően is már otthon dolgoztak. Az önkéntes jelentkezők végső mintája 30–50 év közötti nőkből állt, akik túlnyomórészt nagyvárosokban vagy városi területeken éltek, és többségüknek két 14 év alatti gyermekük volt. Szinte mindegyik magasan képzett – egyetemi vagy főiskolai végzettséggel rendelkező –, szellemi munkát végző nő volt. A félig strukturált, átlagosan 50 perces interjúk telefonon vagy online platformokon [pl. Zoom, Skype, Facebook messenger stb.] zajlottak. Az interjúk NVivo program segítségével kerültek elemzésre. Jelen tanulmány az interjúk beszélgetések nyomán kirajzolódó, az anyák által megélt krízishelyzetek beazonosítására vállalkozik: milyen területen, milyen típusú vészhelyzettel szembesültek a kisgyermeket nevelő és home office-ban dolgozó anyák.

4. „AZ EGÉSZ EGY POKOLJÁRÁS”¹

2020 márciusától Magyarországon és Romániában is nagyon sok ember kényszerült otthoni fizetett munkát végezni úgy, hogy korábban erre vonatkozó tapasztalata nem volt. Mindemellett olyan szociális szolgáltatásokat, gyermekgondozási és oktatási tevékenységeket is teljes mértékben nélkülözniük kellett, amelyek korábban a hétköznapiaknak maximálisan részei voltak. Továbbá a családok jó része egészségügyi vagy erkölcsi okokból igyekezett távolságot tartani az idősödő szülőktől, rokonoktól, korábban a háztartási feladatokba formálisan vagy informálisan segítő személyektől. Ez a szituáció egy krízishelyzetet indított el. Alább négy olyan krízisről számolunk be, amelyek az interjúak nyomán körvonalazódtak.

---

1 Interjúrészlet. Gimnáziumi tanár, 6 és 16 éves gyermekek.

4.1 „Az idő kicsúszott a kezem közül szabályszerűen”² – időkrízis

Ezen belül is a legplasztikusabban megfogható számunkra az *időkrízis*. Szinte minden interjúban elhangzott, hogy sokféle tevékenységet kellett volna végezni, de az idő gátat szabott. Ennek következtében priorizálni kellett a feladatokat és van, amire egyáltalán nem jutott idő, az el nem végzett feladatok viszont folyamatosan nyomás alatt tartották az anyákat. Az időmenedzsment állandó kihívást jelentett, a gyermekek napirendjéhez kellett igazítani a munkavégzést, és azt kénytelenek voltak a gyermekek délutáni alvása, délelőtti rajzfilmnézése vagy esti lefekvése utáni időszakokra korlátozni.

„Alapvetően a munka, az este 9-10 óra után kezdődött el. Az az intenzív munka, amikor teljesen tudok koncentrálni a munkámra”
[tanár, 10 éves gyermek]

Ebből kifolyólag a munkaidő kerete cseppfolyóssá vált, kicsúszott a korábbi keretek közül, és többen beszámoltak arról az érzésről, hogy a munkaidőnek sosincs vége, még késő este sem:

„Hát, nem tudom, nekem ez a kudarcom, hogy én nem tudok hátrókat húzni, összefolyik a nap, és nincs egy kerete a napnak, én reggeltől estig dolgozom. Sőt, este, mikor már mindenki lefekszik, akkor van csend, én amúgy is bagoly vagyok, akkor még jobban tudok dolgozni, és ez annyira rossz, mert akkor nonstop dolgozom. Nem tudom, megosztottak mindent, most lehet színielőadásokat nézni, én egyet meg nem néztem. Tehát nekem nem volt egy filmre időm.” [egyetemi docens, 13 és 16 éves gyermekek]

4.2 „Egy káosz, káosz volt”³ – munka-magánélet összehangolási krízishelyzet

A másik nagyon szembetűnő hasonlóság, mely a legtöbb interjúban felsejlik: a korábban valahogyan kialakított és valamennyire működő munka-magánélet összehangolását tekintve állt be egy krízishelyzet:

---

2 Interjúrészlet. Tanítónő, 13 és 19 éves gyermekek.

3 Interjúrészlet. Fejlesztő pedagógus, 6, 8 és 13 éves gyermekek.

mivel a munkaidő kerete és a munkára fordított idő is átstrukturálódott, a magánéletre fordított idő és mód is teljesen átalakult. Egymásra csúsztak az időintervallumok, és szinte minden esetben sikertelennek ítélik meg az ezek összehangolásának kísérletét.

„A munka és magánélet egyensúlyával most nem vagyok elégedett, de pont azért, hogy így az időbeosztás, azért, hogy napközben én is figyelek a gyerekekre, tehát, hogy nem tudom megcsinálni, hogy 8:30-tól 14:30-ig ülök a gép előtt és akkor utána leteszem a lantot, hanem utána is elhúzódik, ugye egyrészt azért, mert napközben mást is csinálok, mint a munka, másrészt meg azért, mert van, amikor tényleg sok a munka, akkor többet is dolgozom, mint ami, úgyhogy ezzel nem vagyok elégedett.” [tanár, 10 éves gyermek]

Legtöbben a magánélet, a gyermekek ellátása miatt összesűríteték, hanyagolták, éjszakára tolták a munkavégzést, sokan viszont egyszerűen a munkájuk típusa miatt a gyermekekkel való foglalkozásról kellett lemondjanak, ami miatt viszont folyamatos lelkiismeret-furdalás élt bennük.

„Nekem a legnegatívabb a logisztika, tehát úgy megoldani a munkát meg a gyerkőccel való időtöltést, hogy egyik helyzetben se érzem azt, hogy itt azért frusztrálódok, mert nem tudok rendszeren haladni a munkámmal, ott meg azért frusztrálódok, mert igazából agyban még a munkahelyi dolgokkal foglalkozok, de mégis a gyerkőccel kéne, nekem ez volt a legnegatívabb igazából. Hogy kicsit azt éreztem, hogy sehol se vagyok.” [kutató, egyetemi adjunktus, 6,5 éves gyermek]

4.3 „azt gondoltam, hogy sokkal több szabadidőnk lesz, sokkal többet tudok itthon lenni velük”⁴ – szülői identitáskrizis

Életkortól, foglalkozástól, a gyermekek életkorától, a gyermekek számától függetlenül mindkét országban az interjúalanyok számára az volt az egyik kritikus pont, hogy korábbi nevelési elveiket, rutinjaikat, a gyermekekkel kialakított mindennapi viszonyaikat teljesen felülírta

---

⁴ Interjúrészlet. Gimnáziumi tanár, 5, 8 és 11 éves gyermekek.

ez a helyzet, és leggyakrabban ad-hoc módon rögtönözni kellett. Ez frusztráló és aggasztó volt az anyák számára. Szerettek volna több időt tölteni a gyerekekkel, hiszen az otthon töltött idő korábban a családra fordított idővel volt egyenértékű, most viszont erre a munka miatt nem nyílt lehetőség.

„egyik leül velem kirakózni vagy társasozni, de a többi nem, akkor örülök, hogy legalább valamelyiknek sikerült adni csak anyaidőt”
[tanár, 6, 7 és 9 éves gyermekek]

Az interjúalanyokban közös az, hogy lelkiismeretes, szakmájuk iránt elhivatott, lelkes munkavállalók. Ugyanígy mindannyian tudatos anyák is, akik számára a gyermekük testi és lelki egészsége mindennél fontosabb. Így folyamatosan fellelhető az interjúkban a látens módon meghúzódó feszültség, mely a jó munkavállalói és jó anyaság között folyamatos a családi otthonokban. Aki mindent megtesz továbbra is a munkája maradéktalan, igényes, magas színvonalon való elvégzése érdekében, az úgy érzi, hogy emiatt a gyermekeivel nem tud elég jól, elég odaadóan foglalkozni, és emiatt a gyermekeit trauma érheti, nem fejlődik kellő ütemben, vagy behozhatatlan hátrány éri.

„én állandóan a között őrlődtem, hogy most dolgoznom kéne baromi sokat, mert ráadásul bekerültem ebbe a matematikai járványmodellezésbe, úgyhogy azokon a feladatokon kívül, amik voltak, rám hárult egy elég intenzív teher, amire borzasztóan szívesen mondtam igent, mert azt éreztem, hogy legalább tudok tenni valamit és végre van haszna annak, amihez értek, de hát ez iszonyú mennyiségű plusz munkával járt. Úgyhogy én gyakorlatilag folyamatosan azon görcsöltem, ha dolgoztam, akkor azon, hogy nem vagyok a gyerekekkel, ha a gyerekekkel, akkor azon, hogy nem dolgozom, ez egészen vállalhatatlanná vált”. [kutató, 2 és 5,5 éves gyermekek]

4.4 „nem sok időnk volt egymásra”⁵ – párkapcsolati krízis

Noha mindegyik interjúalany párkapcsolatban élt és saját helyzetét privilegizálnak ítélte meg, sok esetben tetten érhető, hogy az alkalmazotti munka, a háztartási feladatok, a családi logisztika, a

---

5 Interjúrészlet. Gimnáziumi tanár, 6 éves gyermek.

homeschooling és sok minden mellett nagyon kevés idő és tér adatott meg a párkapcsolatra fordítható minőségi időre. Bár szinte mindenki pozitívként tekintett arra, hogy együtt volt a család minden nap, mégis a legtöbb anya úgy érezte, a párkapcsolatra a korábbinál sokkal kevesebb idő és energia jutott:

„Hát, nehéz dolog ez, magánélet, mármint, hogy párkapcsolati dolgokra alig marad időnk, főleg, hogy mindig itt vannak a gyerekek, mert azért néha volt olyan, hogy mondjuk, egy délután felvittük anyósomékhöz, és másnap délután utánuk mentünk, és akkor leültünk s ketten megnéztünk egy filmet vagy beszélgettünk, ezek így hiányoznak ezek a dolgok” [egyetemi oktató, 7 és 9 éves gyermekek]

4.5. „A hétköznapiok ilyen túléléssé változtak”⁶ – mentális egészség-krízis

Noha az interjúalanyok szinte kivétel nélkül látták ennek az időszaknak az előnyeit is a hátrányok mellett, a negatívumok közt gyakran előfordul az, hogy ezt az időszakot többen komoly pszichés teherként élték meg. A járvány miatti aggodalom nem volt annyira az ezt okozó tényezők közt, viszont a bizonytalanság, a helyzet beláthatatlansága, a kontroll elvesztése sokaknál eredményezett mentális nyomást. A korábban említett jó anya – jó munkavállaló konfliktus szintén többeknél okozott folytonos szorongást. Emellett a gyermekekre való odafigyelés, a gyermekekkel való viszony átalakulása sem kevesek számára okozott napi kihívást, feladatot, aggodalmat.

„Így a munka a legfőbb nehézség, merthogy arra kell koncentrálnom, meg kell csinálnom, így én is frusztráltabb vagyok, így én is, bevallom őszintén, sokkal többet kiabálok, mint máskor. Nyilván nem érti meg a gyerek, hogy most hagyjon békén, nem hagy békén a nagy, a 3 éves sokkal toleránsabb, meg lány, meg tök más az egyénisége. Tehát kiakasztóan viselkednek számomra, nem tudom, hányan vallják be, de nálunk ez a helyzet.” [pénzügyi ellenőr, óraadó tanár, 3 és 6 éves gyermekek]

---

⁶ Interjúrészlet. Irodavezető, 4 éves gyermek.

ÖSSZEGRÉS

Amellett, hogy a COVID-19 nemzetközi globális egészségügyi válságot idézett elő, egyéni és családi szinten más krízishelyzeteket is generált. Ezek az intézkedések befolyásolták a nemek közötti különbségeket mind a munkában, mind a családban, mely főként a nőket, különösen a dolgozó, kisgyermekes anyákat aránytalanul érintette (Clark et al. 2020). A távmunkában, otthoni környezetből, a családi élet kellős közepén végzett főállás mellett, a harmadik és negyedik műszakok miatt (O'Reilly 2020) állandó időkrízisben volt az interjúalanyok többsége. Ezzel az időhiánnyal és szoros időkerettel összefüggésben további nehézségek is létrejöttek: a munka-magánélet közötti korábbi egyensúly felborult, az otthoni tanulás miatt terheltté váló szülő-gyermek viszony nyomán egyeseknél szülői identitásválság alakult ki, de a párok kapcsolatok is egyfajta válságot éltek meg. Noha minden interjúalany számtalan pozitív hozadékat is felsorolta ennek az időszaknak, a járványhelyzet miatti karantén időszaka sok család számára volt válságos, mely az anyák esetében főleg szellemi többletterhek, stressz és fizikai fáradtság formájában testesült meg. Eredményeink azt mutatják, hogy a magyarországi és romániai dolgozó anyák tapasztaltak pszichés szorongást és egyéb negatív érzelmeket a világjárvány első hulláma idején. Ugyanakkor mindannyian igyekeztek megtalálni a kiutat, a feloldást vagy a hatások minimalizálását, újradefiniálták a családban betöltött szerepeiket, feladataikat, hogy jobban megfelelhessenek az új helyzet kihívásainak, és a családdal töltött kevés minőségi időből [családi programok, kirándulás, biciklizés] táplálkozni.

Rövid elemzésünkkel hozzá szeretnénk járulni ahhoz, hogy ebből az időszakból, amely még sokak számára nem a múlt, hanem részben egy mai napig is tartó folyamat, még inkább láthatóvá tegyük ennek a társadalom és az anyák önmaguk által is egy privilegizált csoportnak tekintett rétegnek a karanténban átélt nehézségeit, az általuk megtapasztalt feladatok mérhetetlen volumenét. Illetve azt, hogy bár ugyanazon a krízisóceánon evezett a társadalom minden tagja az elmúlt másfél évben, egyáltalán nem ugyanabban a csónakban ült mindenki (O'Reilly 2021, Fierdman-Satterhwaite 2021). Elemzésünk azt hivatott hangsúlyozni, hogy a home office-ban dolgozó, kisgyermeket nevelő nők helyzete egyáltalán nem összehasonlítható a szintén távmunkában dolgozó, de gyermeket nem nevelő vagy már idősebb gyermekek szüleinek helyzetével, illetve a nők és férfiak is nagyon különböző körülmények között voltak. Elemzésünk nyomán több

kérdés is megfogalmazódik. Hogyan fog a világvárvány hatni a nők munkaerőpiaci helyzetére, munkavégzésére? Vajon ki tudnak lábaltalni abból a helyzetből, amelybe ezen időszak miatt belekényszerültek: a kevésbé vagy egyáltalán nem produktív órákban végzett rutinból, a fáradtságból és szakmai kiegészésből? Lesz hosszú távon önként vállalt home office? Lesz szakmaváltás, karrierváltás, és ha igen, milyen szektorokban, milyen területeken? Illetve a válság során tapasztaltak vajon alakítják az anyák, az apák és a munkáltatók hozzáállását a háztartási feladatok megosztását tekintve? A válság folytatódásával ezek a kérdések valószínűleg továbbra is fennállnak, és mint ilyen, nagyobb figyelmet kell fordítani a családok és különösen a dolgozó anyák támogatási rendszerének létrehozására.

IRODALOM

- Andrew, A., Cattan, S., Costa Dias, M. – Farquharson, C. – Kraftman, L – Krutikova, S. – Phimister, A., Sevilla, A. 2020. How are mothers and fathers balancing work and family under lockdown? <https://ifs.org.uk/uploads/BN290-Mothers-and-fathers-balancing-work-and-life-under-lockdown.pdf>
- Bolis, M., Parvez, A., Holten, E., Mugehera, L., Abdo, N., Moreno, M.J. 2020. Care in the time of coronavirus. Why care work needs to be at the centre of a post-COVID-19 feminist future. Research Paper. <https://42kgab3z3i7s3rm1xf48rq44-wpengine.netdna-ssl.com/wp-content/uploads/2020/06/bp-care-crisis-time-for-global-reevaluation-care-250620-en.pdf>
- Clark, S., McGrane, A., Boyle, N., Joksimovic, N., Burke, L., Rock, N., O’Sullivan, K. 2020. “You’re a teacher, you’re a mother, you’re a worker”. Gender inequality during COVID-19 in Ireland. *Gender, Work and Organization*. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/gwao.12611>
- Collins, C., Ladviar, L.C., Ruppner, L., Scarborough, W.J. 2020. Covid-19 and the gender gap in work hours. *Gender, Work and Organization*.
- Daniel, Z. 2020. How Coronavirus Has Changed the Roles in the Family Home. <https://www.abc.net.au/news/2020-05-13/coronavirus-has-changed-roles-in-family-home/12239542>
- Friedman, M., Satterthwaite, E. 2020. Different Boats: Some Thoughts on Gender, Race, and Class in the Time of COVID-19. In: O’Reilly, A., Green, F. J. [eds.] *Mothers, Mothering, and COVID-19: Dispatches from the Pandemic*. Demeter Press. 53–64.

- Geambaşu, R., Gergely, O., Nagy, B., Somogyi, N. 2020. Qualitative Research on Hungarian Mothers' Social Situation and Mental Health During the Time of the Covid-19 Pandemic. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy* 11. évf. 2. sz. 151–155.
- Giurge L.M., Bohns V.K. 2020, 3 tips to avoid WFH burnout. *Harvard Business Review*. April 3. <https://hbr.org/2020/04/3-tips-to-avoid-wfh-burnout>
- Gorlick, A. 2020. *The productivity pitfalls of working from home in the age of COVID-19*. . <https://news.stanford.edu/2020/03/30/productivity-pitfalls-working-home-age-covid-19/>
- Hartley, D. 2017. "Slavery to an assembly line is not a liberation from slavery to the kitchen sink": Assessing social reproduction theory's challenge to liberal- feminist and classical-Marxist paradigms. In Olson, G., Hartley, D., Horn, M., Schmidt, R. [eds]. *Beyond gender: An advanced introduction to futures of feminist and sexuality studies*. London: Routledge.
- Hertz, R., Mattes, J., Shook, A. 2020. When Paid Work Invades the Family: Single Mothers in the COVID-19 Pandemic. *Journal of Family Issues* 42. évf. 9. sz. 2019–2045.
- Koltai, L., Geambaşu, R., Bakacsi-Saffer, Zs., Barna-Petróczi, A., Zsár, V. 2020. *COVID-19 and Female Entrepreneurs Throughout Europe*. Budapest: Hetfa Research Institute Ltd.
- Manzo, L. K., Minello, A. 2020. Mothers, childcare duties and remote working under Covid-19 lockdown in Italy: cultivating communities of care. *Dialogues in Human Geography* 10 évf. 2. sz. 120–123.
- O'Reilly, A. 2021. Certainly Not an Equal-Opportunity Pandemic: COVID-19 and Its Impact on Mothers' Carework, Health, and Employment. In. O'Reilly, A., Green, F. J. [eds.] *Mothers, Mothering, and COVID-19: Dispatches from the Pandemic*. Bradford> Demeter Press. 41–52.
- Toniolo-Barrios, M., Pitt, L. 2021. Mindfulness and the challenges of working from home in times of crisis. *Business Horizons* 64. évf. 2. sz. 189–197.
- Van Buggenhout, N., Murat, S., De Sousa, T. 2020. *Sustaining productivity in a virtual world*. <https://www.strategy-business.com/article/Sustaining-productivity-in-a-virtual-world>

VAN VÉSZ A ROSSZRA, VAN A JÓRA IS. TRANSZFORMÁCIÓK MÉDIUMOKRA

ÁRMEÁN OTÍLIA

Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem,
Marosvásárhelyi Kar

Pandemic for Better or Worse: Media Transformations

In 2020 we encountered several new situations in our media consumption that did exist before, but the pandemic made them common or problematic. It was not because of the pandemic that we started spending more and more time in front of our screens, but since the quarantine, our relationship to being on screen has changed. It was not because of the pandemic that more and more people became content providers, but with the pandemic, our homes, classrooms, and offices became broadcasting studios. Depending on resources and concepts, there were different responses to the possibilities of conveying cultural content displayed on the screen. The most spectacular for me are the efforts of theater in their search for appropriate media, from recorded performances to live broadcasted happenings (e.g., via zoom). In my paper, I analyze and compare the 2020 and 2021 editions of the German Theatertreffen Berlin, primarily in terms of screen use, camera use, and the transformation of the website from a tool-medium to a presence medium. In my view, theatrical experiments and transformations provide answers to questions about our future use of media.

KEYWORDS: *amplification model, intermediality, presence, Theatertreffen*

Az Argumentor Műhelykonferencia 2021-es felhívószövege a vész – ész szavak rímhelyzetét játssza ki: „Legyen ez a találkozó a tiszta vész kritikája.” Nagyon röviden az előadásom címével válaszolok, amiben egy szólásunk húzódik meg, és amiben azért írható át az ész a vészre, mert a történetek fényében érvényes a következtetés: ahogyan van ész a rosszra, de a jóra is, ugyanúgy a vészhelyzet is lehet a következményei felől szemlélve rossz, de jó is.

A vészhelyzet, a járvány, a különböző korlátozó társadalmi intézkedések nem okai, csupán felerősítói mindannak, ami életünkben már jelen volt. A felerősítés-modell szerint valamely új technológia nem valami újként tevődik hozzá ahhoz, ami korábban használatban volt, nem is valami olyasmi, ami radikális átváltozásokat hozna, inkább válasz létező szükségletekre, igényekre, azaz felerősíti azt, ami már csírájában jelen volt. A felerősítés [*amplification*] jelenségének a kiemelése Philip Agre nevéhez fűződik, nyilvánvalóan elméletet alkotva ő maga is egy létező működést erősített fel azzal, hogy felhívta rá a figyelmet. Agre különbséget tesz felerősítés és megerősítés [*reinforcement*] között [Agre 2002: 317–318] aszerint, hogy ezek a modellek mennyire ismerik el a változást. Míg a felerősítés-modell elfogadja, hogy a használt új technológiai változásokat is hoz, és arra kíváncsi, hogy milyen erővonalak mentén következnek be a változások, addig a megerősítés-modell szerint az új nem változtat a régien, és ugyanazok az erők fejtik ki az újban is a hatásukat, mint a régebbi felállásban. Nagy Réka digitális egyenlőtlenségekről írt disszertációjában hangsúlyozza, hogy Agre politikai tevékenységek és új technológiák viszonyát elemezve írta le a modell jellegzetességeit, de elemzése nyomán láthatjuk, hogy az oktatásra is érvényes ez a működés [Nagy 2007: 21]. Az internet megjelenése nem hoz radikális változást, csak a meglévő, már elindult változásokat erősíti fel, azaz mindazt, ami miatt már korábban is tudtuk, hogy „az »oktatás« fogalma is változóban van” [Nagy 2007: 21].

A járvány az új technológia megjelenéséhez hasonló helyzetet teremt: ki kell derítenünk, hogy képes-e radikális változást hozni, ha meg nem, akkor vannak-e olyan korábban is tetten érhető társadalmi működések, melyek a járvány hatására felerősödtek, vagy csupán a korábban is fennálló viszonyok íródtak be újra, más szinteken is. Én mellett érvelek, hogy a járvány felerősített, katalizátorként felgyorsított vagy lakmuszpapírként láthatóvá tett olyan változási folyamatokat, melyek már léteztek, már elindultak a járványtól függetlenül.

A járvány ilyen értelemben működik médiumként. Csatornaként, közvetítési közegeként eljuttat egy változást, felerősít egy üzenetet, el-

térít egy működést, és ráerősít egy másikra. Egy járvány esetén sosem csak a vírusról és annak terjedéséről van szó, hanem védekezésről, alkalmazkodásról, ellenállásról, rugalmasságról is a társadalmi dimenzióban – ugyanúgy, ahogyan egy új médium sem terjedhet el, ha nem hatja át a társadalom egészét, ha nincs összhangban olyan folyamatokkal, amelyek tőle függetlenek, de amelyekre válaszul tud szolgálni.

A járvány kiváltotta intenzív médiumhasználathoz minden feltétel adott volt korábban is, a pandémia csupán felgyorsította például az oktatás digitális átállását. A digitális eszközhasználat követelménye kihangsúlyozta a digitális egyenlőtlenségeket mind az eszközellátottság, mind pedig az eszközhasználat képességeinek a viszonylatában. Közben viszont alapelvárás lett, hogy ügyintézésünk átkerüljön a digitális platformokra, így most erőteljes digitalizációs lendületnek lehetünk a tanúi orvosi, pénzügyi-banki szolgáltatások, illetve az oktatás és a kultúra területén. Nem a járvány okozta tehát ezeket a változásokat, viszont sok területre és sok közösségbe a járvánnyal együtt érkeztek ezek a változások.

„Akár egy fertőző betegség támadja meg a testet, akár erőszakos behatolás éri a politikai területeket, vagy egy csaló üzenet terjed el az elektronikus hálózatban, közös marad a terület, ahol a fenyegetés jelentkezik: ez pedig mindig a belső és a külső, a saját és az idegen, az egyéni és a közös határa. Valaki vagy valami behatol az – egyedi vagy kollektív – egységbe, megváltoztatja, átalakítja, tönkreteszi azt. Ezt a romboló dinamikát a legjobban a »fertőzés« fogalom fejezi ki, épp szemantikai többértékűsége miatt, mely a biológia, a jog, a politika és a kommunikáció nyelvezetének határmezsgyéjén helyezi el. Az, ami eddig ép, biztonságos, önazonos volt, most egy olyan fertőzésnek van kitéve, mely tönkretételén munkálkodik. Természetesen az effajta fenyegetés inherens jellemzője minden egyéni életformának, ahogy valamennyi emberi csoportosulásnak is. Ugyanakkor különös jelentőséggel ruházza fel az immunizálás igényét” [Esposito 2020]

Veszély maga a járvány, ezért a fertőzéssel szemben immunizálni kell, de a járványról érdemes leválasztani mindazon egyéb változásokat, amelyek amúgy is végbementek volna, és amelyekkel szemben nem immunizálni, hanem kritikusan kell viszonyulni. Ennek értelmében egy totális visszaállás-illúzió és tulajdonképpen egy újabb veszélyforrás, hiszen ezzel egy ép, önazonos irány lenne elvágyva, visszafordítva.

A járványt okozó vírussal szembeni immunizálás keresési időszakában mindenféle egyéb útkeresés is zajlott. Hogyan lehet az oktatást-nevelést online platformokon keresztül megvalósítani? Hogyan lehet a munkavégzést távmunkává alakítani? Mivel lehet a szabadidőt kitölteni, ha nem végezhetjük a megszokott tevékenységeinket? Átköltözhetnek-e közösségek online felületre? Milyen típusú kulturális formák alkalmasak arra, hogy közösségeket kovácsoljanak össze?

Útkeresés, új megoldások, közösségformálás szempontjából is a színház tűnik nekem annak a médiumnak, amelyik nemcsak a legnagyobb kihívást élte meg, hanem amelyik a legfrissebb válaszokat is fogalmazta meg. Egy olyan helyzetből indulva, ahol a fizikai jelenlét az öndefiníció kulcsfogalma [Benjamin 1936, Fischer-Lichte 2009: 39], eljutunk oda, hogy a közvetítésben megképződő jelenlét és esemény fogalmait is erőteljesebben vesszük górcső alá, és arról írunk, hogy mennyire tekinthető színházi élménynek/tapasztatatnak az, ha rögzített és valamilyen formában hozzáférhetővé tett előadásokat nézünk, a rendelkezésre álló platformokra [pl. Zoom, városi kirakatok] született eseményeken veszünk részt, vagy ha az üres nézőtér előtt, kameráknak játszott, és egyúttal élőben közvetített előadást tapasztalhatunk meg a képernyő segítségével [vö. Závada 2020, Ármeán 2021].

A színház hipermédium, „mediális gyűjtőhely”, és „úgy képes a médiumok gyűjtőhelyévé válni, hogy közben visszatükrözi mediális sajátosságait” [Deres 2015]. Deres nagyon szépen levezeti, mekkora ennek az újraakretézésnek, médiumok közötti közvetítésnek, párbeszédnek a tétje. Egyrészt Peter M. Boenischre hivatkozik, a színházra észlelési „tréning központként” tekint [Boenisch 2003: 38], másrészt Derrick De Kerckhove [1982: 146] vizsgálatait idézi, aki azt bizonyította be, hogy a görög színház mint a nézés helye [„the place to look at”, illetve „the place from where one looks”] tanította be a nyomtatási kultúrát meghatározó koncentrációt, egységesítést, leválasztást. A színház megőrizve a tréning központ szerepet, ezúttal a „multimediális és multiszenzoriális észlelési módok” új kognitív sztenderdjeinek, az ezekre épülő kulturális gyakorlatoknak a használati, rögzítési terepe lesz [vö. Deres 2015].

Deres elemzései bizonyítják, hogy bármennyire is úgy tűnik, hogy a színház rugalmas alkalmazkodásról bizonyosságot tevő válaszai a járványra érkeztek, mégis olyan folyamatok zajlanak a médiumok kapcsolódásai, különböző mértékű egymásra utaltsága, egymásban való jelenléte mögött, melyek régebben elkezdődtek, és a változások leginkább az ún. posztdramatikus modell [Hans-Thies Lehmann] keretében ragadhatóak meg. A felerősítés-modell tehát itt is beválik.

Ahhoz, hogy a színház és a digitális technológiák kapcsolatáról írjak, ezúttal a berlini *Theatertreffen* színházi találkozónak a 2020-as és a 2021-es kiadását fogom példaként elemezni és összehasonlítani. A *Theatertreffen* a *Berliner Festspiele* rendezvénysorozat keretében zajlik, és a hét színikritikus alkotta független zsűri kiválasztotta tíz, német nyelvterületen született legfigyelemreméltóbb [Faluhelyi 2012] színházi produkció bemutatását, illetve a kísérőprogramokat, beszélgetéseket foglalja magában. A *Theatertreffenre* való meghívás olyan elismerés, mely önmagában felér egy díjjal, és nem csak a német színházi élet meghatározó eseménye, de az európai színházi szakma is figyelemmel kíséri. 2020-ban és 2021-ben sokan örültek, amikor kiderült, hogy azokat az előadásokat, melyekre alig lehet egyébként jegyet kapni, immár online közvetítésben bárki tértérsmentesen, támogatás felajánlásának lehetőségével megnézheti.

2020-ban a weboldal tanúsága szerint [<https://www.berlinerfestspiele.de>] az elmaradt/lemondott *Theatertreffent* volt hivatott a „*Theatertreffen* virtuell” helyettesíteni. 2020. május 1. és 9. között a tíz produkcióból hatnak a felvételét vetítették le úgy, hogy azok 24 órán keresztül elérhetőek voltak az online térben [on demand]. Bár a nagyon jó minőségű és közönséggel készült felvételek megfelelő archív anyagai voltak a produkcióknak, és a vetítési idő indításakor megtekintett előadásfelvételt követő értékelő beszélgetések élőben, szinkronban zajlottak visszajátzás nélkül, maga a rendezvény nem tudott átlépni az online korlátain. Ehhez képest 2021-ben május 13. és 24. között mind a tíz produkciót bemutatták élő közvetítésben vagy felvételtől fele-fele arányban. A stream egy kimondottan erre szolgáló felületen történt, ahol a bekapcsolódó nézők tudhattak egymásról, írhattak kérdéseket, megjegyzéseket is az előadással párhuzamosan. A honlapon a menüszerkezetben a *Digitale Bühne* menüpontnál elérhető a digitális kiadás. A *Berliner Festspiele Digital* keretében a *Theatertreffen* két előadásának a színpadi látványa is megtekinthető, illetve bejárható volt egy-egy 3D-s virtuális séta során, illetve a fesztiválélmény fokozható volt a Virtuális Fesztiválkert néven futó alkalmazásba való belépéssel.

A *szülői ház* [Das Elternhaus] c. 3D-s virtuális séta [1. ábra] azért is nagyon izgalmas, mert az *Einfach das Ende der Welt* című előadás úgy indul, hogy a főszereplő bemutatja nekünk a helyszínt, ahol felnőtt, körbemutatja – maga tartva a kamerát – a díszletet, de utána, tulajdonképpen még az előadás kezdetén, lebontják az egészet. Képernyőn a nagybetűs SZÜNET felirat mögé nézve csodálhatjuk, mennyire jól szervezett koreográfia szerint dolgoznak a bontók. Amit látunk, az nem

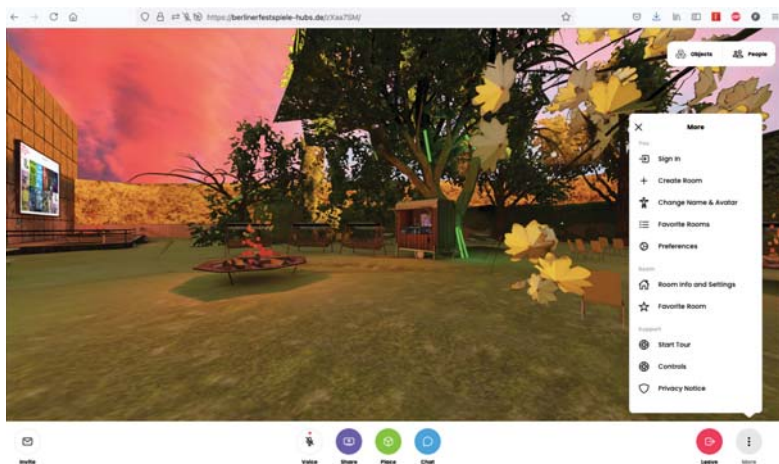
reprezentáció, hanem maga a bontás, szétszedés. Az előadás a továbbiakban a díszletek mögött zajlik, a letisztított, leegyszerűsített térben, ahol másféle fogódzókat kell keresnie nézőnek, színésznek, karakternek egyaránt. De a webes applikáció megőrzi a díszletet, sőt, kiterjeszti, mert bizonyos kulcstárgyak történetével is megismertet [ezek arany színűre váltanak, amint közelítünk feléjük]. Saját ritmusunkban, saját kíváncsiságunk diktálta utat követve járhatjuk be a helyszínt, közben valószínűleg saját emlékeink, saját családi házunk zugait, saját emléktárgyainkat is felidézve.

1. ábra: Képernyőkép A szülői ház [Das Elternhaus] c. 3D-s virtuális séta felületéről [<https://www.berlinerfestspiele.de/de/theatertreffen/programm/2021/buehnenbild-einfach-das-ende-der-welt.html>]

A Digitale Bühne különleges tartozékainak a fényében világos, hogy az online ennek a második online *Theatertreffen* kiadásnak az esetében már nem korlát, inkább lehetőség, és közvetítési médiumból a szemünk előtt, a mi részvételünkkel alakul át jelenléti médiummá. Esmecserék, kérdések és válaszok azért történhetnek meg, mert mi, nézők ott vagyunk, használjuk a felületeket. A Fesztiváltkertbe [2. ábra] akkor érdemes belépni, ha mások is vannak ott, illetve a jelenléttel ugyanúgy lehet kommunikálni az érdeklődést, figyelmet, mint a színházjegy megvásárlásával, a nézőtérben való megjelenéssel.

2. ábra: A Virtuális Fesztiválgert [<https://berlinerfestspiele-hubs.de/zXaa7SM>]

Németország vírusszínházi körképének vázolásakor Néder Panni arra hívja fel a figyelmet, hogy:

„A nézők nélküli, élőben közvetített előadások Magyarországhoz hasonlóan itt [Németországban, vagy német nyelvterületen – Á.O.] is teret nyertek, ennek kapcsán többféle tendencia figyelhető meg. Némelyek igyekeznek szigorúan koreografált kameraállásokkal filmes kompozíciót létrehozni, közelíteni az előadást, újfajta esztétikai élményt szolgáltatni a virtuális nézőtér számára, míg mások a klasszikus kétkamerás [totál–közeli] műfajt preferálják.” [Néder 2021]

Néder kérdése a klasszikus kétkamerás közvetítéshez kapcsolódóan az, hogy miért lenne ez kielégítőbb, mint egy korábbi felvétel, és valószínűleg a kérdés valóban jogos, viszont mégis van különbség mind a néző [tudja, hogy ez időben és térben élő: éppen ott, éppen most zajlik], mind az előadók számára [lehetőségük van újra meg újra színpadon lenni]. A másik opció viszont, amikor a közvetítést is bele kell koreografálni az előadásba, egyértelműen munkásabb, és valóban újítás, elmozdulás, változás minden korábbi közvetítési gyakorlathoz képest. A színházi produkciónak több kamerával való követése sokkal több, mint egy filmes kompozíció. Ennek a követésnek nem a rögzítés a funkciója [nem lesz belőle film], és nem is egyszerűen csak a közvetítés a cél [bár ez kétségtelenül megtörténik], hanem a kamera egyrészt a nézői

tekintetet helyettesíti, másrészt pedig olyan effektusokat teremt meg, melyek csak így, csak ebben a felállásban, a médiumoknak ezen konszociójában képzelhetőek el, és ezzel a kamera maga is jelentéseket ad hozzá a produkcióhoz, alkotó és kifejezési eszközzé válik.

A *Theatertreffen* 2021-es kiadásában a Schauspielhaus Zürich előadásai [*Einfach das Ende der Welt*, 2020, r: Christopher Rüping, illetve *Medea**, 2020, r: Leonie Böhm], illetve a Deutsches Theater Berlin *Der Zauberberg* című előadása [2020, r: Sebastian Hartmann] voltak leginkább azok, melyek a kamerahasználatnak a kreatív megoldásaival hívták fel magukra a figyelmemet.

Christopher Rüping az általa rendezett *Einfach das Ende der Welt* c. előadáshoz kapcsolódó beszélgetésben kifejtette, hogy teljesen tudatos volt a nézőtér üresen hagyása [pedig már lehetséges lett volna nézőket is beengedni a terembe], és az, hogy a közvetítésben a színészek a kamerának játszanak. A kamera mint a nézői szem helyettesítője olyan eszköz, mely képes annak a beállítódásnak az előhívására, hogy van itt valaki, aki néz, és aki nem csupán megfigyelő és tanú, hanem olyanvalaki, aki ítél, választ, aki meggyőzhető és bevonható a játékba. Rüping szerint amennyiben nézők is vannak a nézőtérben, és közvetítő kamerák is az előadás terében, akkor a színész választani kényszerül, hogy kinek játszik, és ezzel a harmadik felet a külső megfigyelő pozíciójába kényszeríti. Mindkét Zürichből közvetített előadásban a kamerák együtt mozognak a színészekkel, érzékelhető, hogy a színész látja a kamerát, belenéz. A közvetítés nem a filmes konvenciók betartásával készül, sokkal szabadabb a mozgás, láthatóvá válik a közvetítés aktusa. Az eredmény semmiképpen nem filmszerű, de mert képernyőre szabott, kapcsolatba kerül a filmes látásunkkal. Ha nem filmet, akkor viszont leginkább egy újfajta közvetítési gyakorlat kialakulását követhetjük nyomon, mintegy ennek az újfajta érzékelési tréningnek a résztvevőiként.

Arra, hogy a kamerahasználattal hogyan lehet az előadást újabb mediális rétegekkel kiegészíteni, jó példa Thomas Mann *A varázshegy* c. regényének élőben közvetített színpadi adaptációja [*Der Zauberberg*, Deutsches Theater Berlin, 2020, Sebastian Hartmann], amelyben nagyon sok hatáselem éppen a közvetítésnek köszönhető. Hat kamera veszi az előadást, néha egymást is. A színész belenéz a kamerába, neki/nekünk játszik: a színész tekintete hozza létre a nézőt. A kamera jelen van, a színpadon van, mozog, követi a színészt, de le is marad, rossz a kép, nem látjuk jól azt, amiről úgy véljük, hogy látnunk kellene. Képtűnések, bevilágítások irányítják, zavarják a nézői figyelmet, így végül a kamera pont úgy lát, ahogyan a néző is szokott: van, amiről lemarad,

van, amit nem lát jól, vagy nem érti, mi is történik. A kamera megmutatásának és a nézőnek a kamera pozíciójával való azonosulásának a következménye, hogy egy különleges metaszint jön létre, egyszerre látjuk a történéseket mint tőlünk függetlent, és a kamera árnyékát mint valami sajátot. Az előadás a sok egymástratevődés, áttűnés és közelítés miatt a képernyőn keletkezik, képernyőre szabott [3. ábra].

3. ábra: Interakció a vetített képpel a Der Zauberberg c. előadásban.
Képernyőkép

Sebastian Hartmann rendező koncepciójában a regény főszereplője több figura, akik esetlenül mozognak a túlméretezett, a testi adottságokat eltúlzó színpadi testekben. A képi világ pedig vetített kép[ek], animációk, élőben vett látványok egymástratevődéseként, versengésként alakul a szemeink előtt úgy, hogy képernyő előtt ülő nézőként nem egyszerű a különböző valóságszinteknek megfelelő látványrétegek között eligazodni. A színpadon, élőben vett kép ontológiai státuszát illetően egy elfordulás, egy vertikális felső kameraállásból közvetített kép, illetve a látványra rávetített kép kettősségének a hatására elbizonytalanodunk [4–5. ábra].

4. ábra: A színészek meghajlása a vetített képen tulajdonképpen felülés.
Képernyőkép a Der Zauberberg c. előadásból

5. ábra: Amikor azt gondolnánk, hogy megfejtettük a dimenziók
átalakításának a kérdését, beszél a színész, elbizonytalanítva tudásunkat
vetített és közvetített képek különbségéről. A lapos képernyőn minden
háromdimenziós kép lapos, egyiknek sincs előjoga a másikkal szemben.
Képernyőkép a Der Zauberberg c. előadásból

Amikor szülni készül a nő, ő fájdalmakban, kétségekben, de mi már látjuk azt, ami bent van, mert kivetítik nekünk a képet a magzatról a nő hasára. A kép maga, mint a nőgyógyászati vizsgálat képernyőjén a kép, bizonyíték, de nem az, amit könnyen tudunk érteni. A látvány nem illeszkedik a valóság ábrázolásának konvenciói közé, bár elfogadjuk, hogy az, másféle szabályok szerint, de szintén leképez egy valóságot, ami hamarosan átkerül, átjut a mi világunkba, és onnan olyannak is fogjuk látni, mint ami közülünk való. A nő a szülési jelenetben a képpel lép interakcióba, a kép helyettesíti a magzatot, a kép foglalja el a csecsemő helyét, és ez semmi jót nem ígér, az egyetlen, ami biztosan van, az a kép. Gyerek nincs, de érezzük, nagyon nagy lenne a tétje, hogy a jelek mögé jussunk. Mivel erre semmi esély nincs, abban reménykedhetünk, hogy el tudjuk mondani a történetet képekkel, és hogy mindenki érteni fogja. És valóban, képen látva is ugyanúgy fáj, fáj az anya fájdalma, érezzük a reményt, az aggodalmat, a kétségeket [6. ábra].

6. ábra: Képernyőkép a Der Zauberberg c. előadásból

A több médianak egy olyan kivételes intermedialis helyzetében vagyunk, mely megengedi a reflexiót, teret nyit a különböző mediális rétegek között, de ugyanakkor bizonyítja is, hogy ezt csak így, csak itt, csak ebben az együttes jelenlétben lehet létrehozni és megélni. Nem hagyományos színházi előadás, nem rögzített videó, nem film – jelként, utalásként mindegyik és egyik sem. A jelenről szól, élő, valaki eljátszik valamit minden rendelkezésére álló eszközt bevetve az illúzió megterem-

téséért valakinek, aki nézi, de aki nézi, az is közvetítve van. A közvetítés kétirányú, a referenciák valahol középen vannak. Ennek a működésnek a felmutatása, a megtapasztaltatása a nyereség, a vész hozta jó.

„A dolog egyszerűen úgy áll, hogy a mi szükségleteink és a természet általános alapvető tényei hál' Istennek összhangban vannak egymással.” – hangzik el az előadásban, írja Thomas Mann *A varázshegy* „Dühroham, és még valami kínos” c. fejezetében. Bármennyire kérdéses, mik is most járványhelyzet alatt és után a természetes szükségleteink, be kell ismernünk, hogy szükségleteink egy része immár a digitális felületekre vonatkozik. Nemcsak a világ tárulkozik fel jelek által a számunkra, mi magunk is jellé váltunk. Ha tehát a természet az, ami a szükségleteinkkel összhangban van, akkor egyértelmű, hogy a természet immár digitális is, és ezen aspektusa egyre inkább felerősödik. Nem ahhoz térünk tehát vissza, ami eddig a természet tényeit jelentette, inkább a közeget változtatjuk úgy magunk körül, hogy az lesz már a természetes, ami megfelel a szükségleteinknek.

A járvány- és vírushelyzet olyan járvány- és vírusszínházat hozott létre, ami minden látszat ellenére is azt erősíti fel, ami kifejezőeszközként már adott volt, és amivel a színházi produkciókban már találkozni lehetett. A közvetítettség, meghasonlottság, távolítás vagy közelítés eszközeként a képernyők, vetített képek, kamerák már ott voltak a teljes mértékben fizikai jelenléttel, teli nézőtér előtt zajló előadások esetében is. De az a változás, ami a *Theatertreffen* 2020-as és 2021-es kiadásának tartalmában és közvetítési felületén volt tetten érhető, választ ad arra, hogy miképpen lehet a médiumok innovatív használatát, kreatív kapcsolódásait, az intermedialitást magát elgondolni a jövőben.

IRODALOM

- Agre, Philip E. 2002. Real-Time Politics: The Internet and the Political Process. *The Information Society* 18. évf. 5. sz. 311–331.
- Ármeán O. 2021. Cselekvőképesség érzete online kultúrafogyasztási gyakorlatokban. In Bakk M., Gagy J. [szerk.] *Minden másképp?* Kolozsvár: Scientia.
- Benjamin, W. 1936. *A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korszakában*. Ford. Barlay László. <http://www.intermedia.c3.hu/mszovgy1/benjamin.htm> [2020. 09.11.]
- Boenisch, P. M. 2003. coMEDIA electrONica. Performing Intermediality in Contemporary Theatre. *Theatre Research International*. 28. évf. 1. sz. 34–45.

- De Kerckhove, D. 1982. Theatre as Information-Processing in Western Cultures. *Modern Drama* 25. évf. 1. sz. 143–153.
- Deres Kornélia. 2015. A médiatechnológia színrevitele. In Orbán Jolán [szerk.] 2015. *Új média, új nyelv, új filozófia, új irodalom [elmélet], új pedagógia?* Pécsi Tudományegyetem, Pécs, Magyarország. http://polc.ttk.pte.hu/tamop-4.1.2.b.2-13/1-2013-0014/96/iii_jtechnologia_jsznhztudomny_jsznhzmvszet.html
- Esposito, R. 2020. Immunitas: az élet védelme és tagadása [Bevezetés]. Ford. Horváth Csaba. *Apertúra*, ősz. <https://www.apertura.hu/2020/osz/esposito-immunitas-az-elet-vedelme-es-tagadasa-bevezetes/>
- Faluhelyi K. 2012. A Theatertreffen válogatásának kihívásai. *Színház.net*, november. <https://szinhaz.net/2012/11/03/faluhelyi-krisztian-a-theatertreffen-valogatasanak-kihivasai/>
- Fischer-Lichte, E. 2009. *A performativitás esztétikája*. Ford. Kiss Gabriella. Balassi, Budapest.
- Mann, Thomas. 1969. *A varázshegy*. II. Ford. Szöllősy Klára. Budapest: Magyar Helikon.
- Nagy R. 2007. Új lencsék egy új társadalmi jelenségvizsgálatában: a digitális egyenlőtlenségek kutatásának átfogó szemléletéről. *Szociológiai Szemle* 1–2. sz. 16–28.
- Néder P. 2021. Tőszínpad, mélygarázs, parkoló. Vírusszínházi körkép Németországból. *Színház.net*, március. <http://szinhaz.net/2021/06/16/neder-panni-toszinpada-melygarazs-parkolo/>
- Závada P. 2020. A jelenlét kisiklatása. Közvetlenség és közvetítettség multimediális tapasztalata a „karantén-színházak” idején. *Színház.net*, 2020-04-20, <http://szinhaz.net/2020/04/20/zavada-peter-a-jelenlet-kisiklatasa/> [2020. 09.11.]

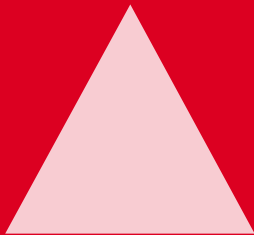

Bakó Rozália Klára, Horváth Gizella (szerk.)

VÉSZHELYZET

A 2021-es ARGUMENTOR MŰHELYKONFERENCIA köteté

2021
PARTIUM KIADÓ, Nagyvárasd
DEBRECENI EGYETEMI KIADÓ, Debrecen

